

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**KEMÂLÜDDİN EL-ENBÂRÎ'NİN “KİTÂBÜ'D-DÂ'Î
İLE'L-İSLÂM FÎ USÛLİ 'İLMİ'L-KELÂM” İSİMLİ
ESERİNDE YAHUDİLİK VE HİRİSTİYANLIK
ELEŞTİRİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Doç. Dr. Mustafa BOZKURT**

**Hazırlayan
Ayşe Betül Budak**

Malatya 2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**KEMÂLÜDDİN EL-ENBÂRÎ'NİN “*KİTÂBÜ'D-DÂ'Î İLE'L-İSLÂM*
FÎ USÛLİ 'İLMİ'L-KELÂM” İSİMLİ ESERİNDE YAHUDİLİK VE
HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Hızırlayan
Ayşe Betül Budak

Danışman
Doç. Dr. Mustafa BOZKURT

MALATYA-2021

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırlamış olduğum “Kemâlüddîn El-Enbârî’nin “*Kitâbü’-d-Dâ’î İle’l-İslâm Fî Usûli ‘İlmi’l-Kelâm*” İsimli Eserinde Yahudilik ve Hristiyanlık Eleştirisi ” başlıklı bu çalışmanın tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, sunduğum tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek araştırmalar çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan eder ve onurumla doğrularım

ÖNSÖZ

İslamın zuhur ettiği ve genişlediği coğrafyada farklı din ve düşüncelerden insanların bulunması Müslümanların onlarla birlikte yaşamasını ve etkileşimde bulunmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple hem onlara karşı İslam akidesini savunmak hem de muhattapların düşüncelerinin yanlışlığını ispatlamak için alimler çeşitli eserler kaleme almışlardır.

Literatürde önemli bir yere sahip reddiye türü eserlerden biride Arap dili alimi Kemalüddin el-Enbârî'dir. O, kelim alanında günümüze ulaşan tek eseri olan '*ed-Dai ilel İslam*' İslam'a aykırı dokuz güruhu reddederek son başlıkta Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat etmiştir. Hazırlanan bu tezde Enbârî'nin Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerine yaptığı eleştiriler temel alınmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde hiçbir düşüncenin kişinin yaşamından ve içinde bulunduğu toplumdan bağımsız bir şekilde teşekkül etmediğinden yola çıkarak yaşadığı hicri altıncı asrın siyasi ve sosyal durumundan, müellifin hayatı ve ilmi kişiliğinden bahsedilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Enbârî'nin Yahudilik Eleştirisi ele alınmıştır. O, nesih hakkındaki farklı görüşlere sahip Yahudi fırkalarını hem kendi kitaplarından getirdiği delillerle hem de konuyu mantiki açıdan ele alarak eleştirmiştir. Daha sonra Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat eden Enbârî bu bölümün sonunda Tevrat'taki tebdil ve tahrife dair deliller sunmuştur.

Üçüncü bölümde ise Enbârî'nin Hristiyanlık Eleştirisi konu edilmiş olup Hristiyanların teslis doktrinleri, Allah'ın cevher olduğu iddiaları, Hz. İsa'nın zatı hakkındaki yorumları ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi konusundaki Hristiyan inanışları eleştirilmiştir. Enbârî Yahudilik eleştirisinde yaptığı gibi bölümün sonunda İncillerdeki tahrifata dair örnekler sunmuştur. Çalışmamız sonuç ve kaynakça bölümleriyle tamamlanmıştır.

Burada konunun değerlendirilip tez çalışması haline gelmesi başta olmak üzere, hiçbir aşamada desteğini eksik etmeyen danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Bozkurt'a çok değerli katkılarından dolayı şükranlarımı sunarım. Ayrıca hayatıma rehber olan kıymetli babama, dualarını üzerimden eksik etmeyen değerli anneme ve her adımında beni destekleyen sevgili eşime teşekkürü borç bilirim.

Ayşe Betül Budak

Malatya-2021

ÖZET
KEMÂLÜDDÎN EL-ENBÂRÎ'İN
“KİTÂBÜ'D-DÂ'Î İLE'L-İSLÂM FÎ USÛLİ 'İLMİ'L-KELÂM”
İSİMLİ ESERİNDE YAHUDİLİK VE HİRİSTİYANLIK
ELEŞTİRİSİ

Ayşe Betül Budak

Kemâlüddîn El-Enbârî, hicri altıncı asırda Bağdat'ta yaşamış ve Arap dilindeki derin bilgisiyle tanınmış bir alimdir. Eserlerinin büyük çoğunluğu Arap dili ve edebiyatı alanında olan Enbârî'nin 'ed-Dâî ile'l-İslâm' kitabı kelam konularını ihtiva eden günümüze ulaşan tek kitabıdır. O, bu eserinde birçok dini ve felsefi düşünceyi akli ve nakli deliller eşliğinde değerlendirmiştir. Enbârî, reddiye türü bir eser olan bu kitabının son bölümlerinde Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerini incelemiş, bu dinlerin bâtıl inanışlarını ele alarak tahrif edildiklerini ispata çalışmıştır. Enbârî, Yahudilik eleştirisini nesih üzerine temellendirerek onların nesih hakkındaki argümanlarını çürütmüş, Tevrat'taki tahriflere örnekler getirmiş ve onlara karşı Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispata çalışmıştır. O, Hristiyanlık eleştirisine ise Hristiyanların Allah'a cevher denebileceği iddiasına cevap vererek başlamıştır. Ardından teslîs düşüncesini ele almış ve Hristiyanların Hz. İsa'nın tabiatı hakkındaki Mesih-Kelime arasındaki ilişkiye yönelik düşüncelerine eleştiriler getirmiştir. Enbârî, karşı çıktığı düşünceleri mantık çerçevesinde değerlendirmiş ve muhattabının inanışlarına kendi kaynaklarından deliller getirerek yanlışlığını ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Enbârî, Yahudilik, Hristiyanlık, Uluhiyyet, Nübüvvet.

ABSTRACT

Kemâlüddîn El-Enbarî is a scholar who lived in Baghdad in the sixth century AH and is known for his deep knowledge of the Arabic language. Enbari's book 'ed-Dâi ile'l-Islam', whose majority of his works are in the field of Arabic language and literature, is the only book that has survived to the present day that includes the topics of kalam. In this work, he evaluated many religious and philosophical thoughts with mental and transplant evidence. In the last chapters of this book of refutation, Enbari examined the religions of Judaism and Christianity and tried to prove that these religions were falsified by dealing with their superstitious beliefs. By basing his criticism of Judaism on naskh, Anbari refuted their arguments about naskh, brought examples of the distortions in the Torah and opposed them to Hz. Jesus and Hz. He tried to prove the prophethood of Muhammad. He started his criticism of Christianity by responding to the claim of Christians that God can be called substance. Then he dealt with the idea of trinity and. Christians' St. He brought criticism to his thoughts on the relationship between the Messiah and the Word about the nature of Jesus. Enbari evaluated the ideas he opposed within the framework of logic and revealed his falsity by bringing evidences from his own sources to the beliefs of his interlocutor.

Key words in the study: Ibn al-Anbari, Judaism, Christianity, Divinity, Prophethood.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
I. KONUNUN KAPSAMI.....	1
II. KONUNUN AMACI VE ÖNEMİ	1
III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	1
IV. KAYNAKLAR.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ENBÂRÎ'NİN VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

1.1. YAŞADIĞI ASIR	4
1.1.1. Yaşadığı Asırda Siyasî ve Sosyal Durum	4
1.1.2. Yaşadığı Asırda Kültür ve Medeniyet.....	9
1.2. HAYATI.....	11
1.2.1. İsmi, Nisbesi ve Künyesi	11
1.2.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi.....	11
1.2.3. Vefatı	14
1.3. İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	14
1.3.1. Hocaları.....	14
1.3.2. Öğrencileri	18
1.3.3. Kelâm İlmindeki Yeri	23
1.4. ESERLERİ	24
1.4.1. Enbârî'nin Günümüze Ulaşan Eserleri.....	25
1.4.2. Enbârî'nin Günümüze Ulaşmayan Kitapları	31
1.4.3. Enbârî'ye Nisbet Edilen Eserler	37

İKİNCİ BÖLÜM

ENBÂRÎ'NİN YAHUDİLİK ELEŞTİRİSİ

2.1. ANA HATLARIYLA YAHUDİLİK	39
2.2. NESİH ÜZERİNDEN YAPILAN ELEŞTİRİLER.....	40
2.2.1. Nesih Kavramı.....	40
2.2.2. Yahûdîlerin Nesh Hakkındaki Genel Görüşleri ve Enbârî'ye Göre Neshin İmkânı	41
2.2.3. Enbârî'nin Yahudilerin Nesih Konusundaki Görüşlerini Eleştirisi..	45
2.2.3.1. Neshi Aklen ve Naklen Caiz Olmadığı Görüşünün Eleştirisi	46
2.2.3.2. Neshin Tevkîfen Caiz Olmadığı Görüşünün Eleştirisi	49
2.2.3.3. Neshi Aklen ve Şer'an Caiz Görüp Sonraki Peygamberleri Reddedenlerin Görüşünün Eleştirisi	51
2.2.3.4. Hz. Muhammed'in Sadece Araplara Gönderildiği Görüşünün Eleştirisi.....	53
2.3. HZ. İSÂ VE HZ. MUHAMMED'İN NÜBÜVVETİNİN İSPATI.....	55
2.4. TEVRAT'IN TEBDİL VE TAHRİF EDİLMESİ.....	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENBÂRÎ'NİN HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ

3.1. ANA HATLARIYLA HİRİSTİYANLIK	66
3.2. ALLAH TEÂLÂ'NİN ZÂTİ	69
3.2.1. Allah'ın Cevher Oluşunun Reddi	70
3.2.2. Allah'ın Üç Uknum Oluşunun Reddi	72
3.3. HZ. İSÂ'NİN TABİATİ.....	79
3.3.1. Kelimenin Mesîh'e Hulûl Ettiği Görüşünün Reddi	80
3.3.2. Kelimenin Mesîh'in Bedenine Karıştığı Görüşünün Reddi	83
3.3.3. Kelimenin İttihâd Yoluyla Et ve Kana Dönüştüğü Görüşünün Reddi	84
3.3.4. İttihâdın Lâhûtun Nâsûtta Zuhûru Olduğu İddiasının Reddi.....	85
3.4. HZ. İSÂ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ	89
3.5. İNCİLLERDEKİ ÇELİŞKİLER.....	91
3.5.1. Hz. İsâ'nın Hem Nebî Hem İlâh Olması	91

3.5.2. Hz. İsâ'nın Hem İlâh Hem İnsan Olması.....	92
3.5.3. İncillerdeki Tahrifata Örnekler.....	95
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA.....	103

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a. mlf.	aynı müellif
b.	bin-ibn
BAE	Birleřik Arap Emirlikleri
bkz.	bakınız
C.	cilt
ev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi
h.	hicrî
H.z.	Hazreti
İSAM	İşlam Araştırmalar Merkezi,
krř.	karşılaştırınız
s.	sayfa
s.a.v.	sallallâhü aleyhi ve sellem
t.y.	tarih yok
vb.	ve benzeri
y.y.	yayım yeri yok

GİRİŞ

I. KONUNUN KAPSAMI

İslam alimleri ilk asırlardan itibaren kaleme aldıkları eserlerde İslam'a aykırı din ve düşünceleri konu ederek bu inanışların yanlış olduğunu ortaya koymuşlardır. Elbetteki onların temel amacı İslam'a getirilen eleştirilere cevap vermek ve batıl inanışlara karşı İslam akîdesini savunmak olmuştur. Her asırda devam eden bu tür çalışmalar zamanla reddiye yazma geleneğini doğurmuştur. Kemâlüddin el-Enbarî'de bu tür bir eser olan 'ed-Dâi' isimli kitabında İslâm'a aykırı bir çok din ve düşünceyi eleştirmiştir. Bu çalışmada onun Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerine getirdiği eleştirilere ışık tutulmuştur.

II. KONUNUN AMACI VE ÖNEMİ

Hakkında detaylı bilgi bulunmayan ve eserlerinin çok azının günümüze ulaştığı Kemaleddin el-Enbârî'nin 'ed-Dai' isimli eseri onun kelâmî yönünü yansıtan elimizde mevcut tek kitabıdır. Bu kitabın dikkate alınması reddiye geleneğine Enbârî'nin katkılarının ortaya çıkarılması bakımından önemli olmasının yanı sıra hicri altıncı asırdaki kelâmî düşüncelere ve tartışılan meselelere ışık tutması açısından da değerlidir. Çalışmamıza konu edilen Yahudilik ve Hristiyanlık eleştirisi o dönemdeki Yahudi ve Hristiyan inanışları hakkında bizlere bilgi vermekte olup Enbarî'nin bu inanışlara karşı düşünceleri ortaya çıkarmaktadır.

III. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda öncelikle yazarın hayatı ve eserleri incelenerek onun fikir dünyası hakkında bir tasvir oluşturulmaya çalışılmıştır. Ardından dönemin siyasi-sosyal durumuna değinilerek yazarın yaşadığı toplum hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ana konusu olan yazarın Hristiyan ve Yahudilere yaptığı eleştiriler kaleme alınırken tasviri yöntem kullanılmıştır. Nitel bir araştırma olan bu çalışmada durum analizi yapılmıştır.

IV. KAYNAKLAR

Çalışmamızda temel aldığımız kaynak Enbârî'nin ed-Dai isimli kitabı olmuştur. Onun bu eseri Seyyid Hüseyin Bahçivan tarafından neşredilerek literatüre kazandırılmıştır. Naşir kitabın ilk bölümünde Enbarî'nin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Onun bu eseri başvurduğumuz kaynakların başında gelmektedir. Enbarî'nin hayatı ve yaşadığı dönem hakkındaki bilgilere ve Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkındaki detaylı bilgilere İslam Ansiklopedisi'nde detaylı taramalar yapılarak ulaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
ENBÂRÎ'NİN VE KELÂM İLMİNDEKİ YERİ

1.1. YAŞADIĞI ASIR

1.1.1. Yaşadığı Asırda Siyasî ve Sosyal Durum

Enbârî'nin yaşamış olduğu Hicrî altıncı asrın siyasi ve sosyal durumunu incelemek onun fikir dünyasını anlama noktasında önem arz etmektedir. Bu dönem, Müslümanlar aralarındaki fikir ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan çatışmaların arttığı, devletin siyasi açıdan güç kaybettiği ve sosyal hayat düzeninde bozulmaların meydana geldiği bir dönem olmuştur. Enbârî, ömrünün çoğunu Abbâsîler tarafından yönetilen Bağdat şehrinde geçirmiştir.

Abbâsî devleti, kurulduğu dönemden itibaren yönetimde bazı değişiklikler yapmıştır. Bunlardan en önemlisi saltanat ve halifeliğin ayrı birer kurum haline getirilmesidir. Bu değişiklik zaman içerisinde Abbâsî hilafetinin otoritesini zayıflamasına yol açmıştır. Yönetimde oluşan bu otorite boşluğu neticesinde M. 945 yılında Abbâsî halifesi Müstekfî-Billâh'ın davetiyle Büveyhîlerin lideri Ahmed b. Büveyh Bağdat'a girmiştir.¹ Şii inancına sahip Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesiyle Sünnî Abbâsî hilafeti Şîî bir hanedanın baskısı altına girmiştir. Bu durum sünniler açısından hiç de iyi bir gelişme olmamıştır. Büveyhîler, Halifelerin siyasî ve askerî otoritelerini bitirip devletin tamamen Büveyhîler tarafından yönetilmesini sağlamışlardır. Büveyhîlerin halifelik makamının devam etmesine izin vermesinin sebebi yeterli gücün ellerinde bulunmaması ve halkın şiddetli tepkisine maruz kalmaktan korkmalarıdır. Onlar, ilk zamanlar devam ettirilmesine müsaade ettikleri Abbâsî halifeliğini siyasi güçlerini arttırdıkları zaman ele geçirmek için uğraşmışlardır. Hicri altıncı asra gelmeden önce Abbasilerin Şiiliğin baskısı altında olduğu görülmektedir.

Abbâsîlerin üzerinde bir asır devam eden Şîî Büveyhîlerin baskısı bölgenin 447/1055 yılında Bağdat'ın Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından fethedilmesiyle son bulmuştur. Selçuklular Sünnî inanca sahip olduklarından Halifelik makamı onların

¹ Selver Temir, *Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler* (Tokat: Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 3.

yönetimi altında daha rahat bir şekilde varlığını sürdürebilmiştir² Ancak Selçuklu yönetimi altında da halifeler birçok siyasi ve sosyal problemle karşılaşmışlardır.

Enbârî'nin yaşadığı bu asırda Selçukluların hakimiyeti altındaki Abbasilerde birçok halife değişmiştir. Bu asrın başında halife olarak Müstazhir-Billâh Abbâsîlerin, Muhammed Tapar ise Selçukluların başında bulunuyordu. 512/1119 yılında Muhammed Tapar ölünce Selçuklu Devletinin başına oğlu II. Mahmud, halife Müstazhir-Billâh'ın okuduğu hutbeyle sultan olmuştur. Ancak Horasan Meliki olan amcası Sultan Sencer, ona karşı çıkarak kendi hükümlanlığını ilan edince aralarında bir savaş meydana gelmiştir. 513/1119 yılında yapılan savaş II. Mahmut'un yenilmesiyle son bulmuştur. Müstazhir-Billâh'ın vefatının ardından 512/1119 yılında hilafet makamına gelen Müsterşid-Billâh, Bağdat'ta Sultan Sencer adına hutbe okutmaya başlamıştır.³

Müsterşid-Billâh halife olduktan kısa bir süre sonra kardeşiyle aralarındaki çekişmeler nedeniyle yerine oğlu Ebû Cafer adına Râşid-Billâh lakabıyla hutbe okutarak onu veliaht tayin etmiştir. On yedi yıl halifelik yapan Müsterşid-Billâh döneminde birçok siyasi problemle karşılaşmıştır. Bu problemler arasında Selçuklular ile yönetimde yaşanan problemler dışında halktan doğan bazı sorunlar da bulunmaktadır. Kökenleri Emevîlere kadar dayandırılan ve olumsuz davranışlarıyla önceki halifelere de tehdit oluşturan Ayyarlar; Bağdat'ta vezir kaçırma, yağma yapma hem sivil halkı hem de saray halkından kimseleri öldürmeleriyle toplumun huzurunu kaçırmışlar ve halifeyi zor durumda bırakmışlardır. Yine bu dönemde Halifenin Bağdat'ın yıpranan surları için halktan para toplatması, çıkan yangınlar ve yağmaların çoğalması gibi çeşitli problemler halk isyanlarının meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Ömrünü bu siyasi karışıklıklarla geçiren Müsterşid-Billâh 529 senesinde vefat etmiştir.⁴

Müsterşid-Billâh'ın vefatından sonra yerine veliaht bıraktığı oğlu Râşid-Billâh halife olmuştur. Onun halifelik döneminde de Selçuklular ile yaşanan siyasi sorunlar

² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 1/31-48.

³ Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/370.

⁴ Nuran Ünal, *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 30-39.

devam etmiştir.⁵ Halife Müstersid-Billâh ve oğlu Râşid-Billâh dönemlerinde Abbâsîler, Selçukluların kedi aralarındaki saltanat mücadelesinden faydalanarak halifelîği siyasi olarak güçlendirmek istemişlerdir. Ancak Sultan Sencer durumu fark edip onlara engel olmuştur.⁶

532/1137 yılında Râşid-Billâh'ın öldürülmesinin ardından yerine Muktefi-Liemrillâh halife olmuştur. Muktefi-Liemrillâh'tan (ö. 555/1160) sonra yerine gelen oğlu Müstencid-Billâh on bir yıl halifelik yapmıştır. Bu dönemlerde önceki dönemler gibi geçmiştir. 566-575/1170-1180 yılları arasında ise Müstazî-Biemrillâh halifelik yapmıştır. Onun adil bir halife olduğu ve Bağdat'ta halkın onun hilafeti altında huzur ve güven içinde yaşadığı söylenmiştir.⁷ Altıncı asrın sonuna doğru 590/1194 yılında Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Hârizmşahlara yenilmesiyle Abbâsî halifeleri Türk-İslam hanedanlığı olan Hârizmşahlar ile karşı karşıya gelmiştir.⁸

Selçukluların bu dönemdeki durumu incelendiğinde güçlenip İslam dünyasında siyasi liderlik elde ettikleri ve Şîî Fâtımîler ve Bizanslılarla mücadele içerisinde oldukları görülmektedir. Onlar, Şîî Fâtımîlere karşı Sünnîliği savunmuşlardır. Selçukluların Sünnîliği ülkenin genelinde yayma hedeflerinde başarılı oldukları aşikardır. Selçuklular Sünnîliğin Hanefî yorumunu benimsemiş olduklarından 447/1055 yılında Bağdat'a geldiklerinde Şâfiî olan kâdılkudât yerine Hanefî bir alimi tayin etmişlerdir. Ancak Suriye ve Irak bölgelerinde yaygın olan ve Arap toplulukları tarafından daha çok benimsenen Şâfiî mezhebi de Şîîliğe karşı Selçuklular tarafından desteklenmiştir. Bu dönemde Şâfiî mezhebini esas alan birçok medrese açılmıştır.⁹

Bir Hristiyan Devleti olan Bizans hicrî altıncı asırda Anadolu'da güç kaybetmeye başlamıştır. Bu sebeple Bizans, yönünü Avrupa'ya çevirerek ilerlemeye devam etmiştir. Anadolu'da Bizans'ın gücünü zayıflatan temel etken Selçuklular olmuştur. Selçuklular gerçekleştirdikleri fetih hareketleriyle Bizans topraklarını ele

⁵ Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/466.

⁶ Sümer, "Selçuklular", 36/370-371.

⁷ Ali Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/129.

⁸ Yıldız, "Abbâsîler", 1/35.

⁹ Ahmet Ocak, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/375.

geçirerek güçlerine güç katmışlardır. Bu dönemde Bizans'ın İslam dünyası açısından önemli olmasının sebebi Müslümanların eline geçen topraklarını kurtarabilmek için Avrupa'da toplanan Haçlıların Bizans üzerinden bölgeye ulaşmalarıdır.

İslamiyet doğmadan önce Hristiyanların çoğunlukta olduğu ve onlar için önemli olan Kudüs, Suriye, Filistin ve Lübnan toprakları Bizanslıların elinde bulunuyordu. Yapılan fetihlerle ve bölgede İslamiyet'in yayılmasıyla Hristiyanlık zayıflamıştır. Hristiyanların kutsal yerleri ise Müslümanların eline geçmiştir. Hristiyanlar beş asır boyunca Müslümanların yönetimi altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hristiyanlar hicrî altıncı asra gelindiğinde kaybettikleri toprakları tekrar elde edebilmek için doğuya seferler düzenlemişlerdir.¹⁰ Düzenlenen ilk Haçlı Seferinin (1096-1099) neticesinde ilk Haçlı Devleti olan Urfa Kontluğu Abbâsî Halifeliğinin kuzey doğusunda kurulmuştur. Hemen ardından Antakya'da Antakya Prinkepsliği 491-667 (1098-1268) Kudüs'te Kudüs Krallığı (1099-1291) daha sonra da Trablus Kontluğu (1109-1289) olmak üzere üç Haçlı devleti daha kurulmuştur.¹¹ Doğuda kurulan bu Hristiyan devletleriyle Müslümanların yaşadığı ve uzun süre hükmettikleri topraklarda Hristiyanların güçlendiği görülmektedir.

Bu asırda kurulan Hristiyan krallıklarından en önemlisi üç semavi dine inananlar için kutsal addedilen Kudüs'te kurulandır. Kudüs, Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına katılmıştır. 58/969 yılında Fâtımîlerin yönetimine daha sonra da Selçuklu-Türkmen hâkimiyetine geçmiştir. I. Haçlı Seferi sonucunda uzun bir aradan sonra Kudüs'ün Hristiyanların eline geçmesiyle 492-3/1099 yılında Kudüs'te Kudüs Krallığı kurulmuştur. Yaklaşık bir asır ayakta kalan Kudüs Krallığı, 582-583/1187 yılında Selâhaddîn Eyyûbi'nin şehri fethetmesi sonucu tekrar Müslümanların idaresine geçmiştir.¹²

Doğuda kurulmuş olan Haçlı Devletleri'ne yardım etmek ve Müslümanların bölgede ilerleyişlerini engellemek için Papa III. Eugenius'un çağrısı ve Fransa Kralı VII. Louis'in desteğiyle Avrupa'da ikinci bir Haçlı ordusu toplanmıştır. Bizans üzerinden Filistin'e gelen Haçlı ordusu 1148 yılında Kudüs'e ulaşmıştır. Haçlı Ordusu,

¹⁰ Işın Demirkent, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/526.

¹¹ Demirkent, "Haçlılar", 14/526.

¹² Işın Demirkent, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2002, 26/331.

Şam üzere sefere çıktığında Şam hâkimi Üner(Unur), Nûreddin Zengi'den yardım istemiştir Şam şehri Hristiyanlar tarafından kuşatılınca Nûreddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi, Şam hâkimi Muînüddin Üner'e yardım ederek Haçlı ordusunu mağlup etmeyi başarmışlardır. Müslümanların bu başarısında Haçlıların kendi içlerinde yaşadıkları çekişmelerde etkili olmuştur.¹³

Bu asırda bölgede bulunan bir diğer devlet başta Mısır olmak üzere geniş topraklara sahip Fâtımî Devleti'dir. 909 yılında kurulan ve Şîî olan Fâtımî Devletinde Abbâsî halifeliğini kabul etmedikleri için kendilerine has Şîî halifeleri bulunuyordu. Mısırın yönetimi 969-1171 yılları arasında onların yönetiminde bulunmuştur. 1171 yılında Fâtımîlerin yıkılıp bölgede Sünnî inanca sahip Eyyûbi Devleti kurulmasıyla Sünnîliğin buralarda yayılması hızlanmıştır.¹⁴

Mısır, Libya ve Sudan'ı elinde bulunduran Şîî Fâtımî Hanedanlığı yıkılınca yerine Sünnî Eyyûbi Devleti kurulmuştur. Onlar sınırlarını daha da genişleterek Suriye'yi de topraklarına dahil etmişlerdir. Arap yarımadasında ise hicrî ikinci asırdan beri var olan Abbâsîlerin yanında yine Sünnî olan Zengîler Devleti kurulmuştur. Sünnî olan Zengîler, Hristiyanların bölgede güçlerini zayıflatan bir devlet olmuştur. Hicrî altıncı asırda Musul'da kurulan Zengi Hanedanlığının kurucusu İmamüddin Zengî'dir. O, Irak Selçuklu hükümdarı tarafından Musul valiliğine getirildikten sonra Cizre Kalesi'ni, Nusaybin'i, Sincar'ı ve Harran'ı topraklarına kaymış daha sonra Haçlılara karşı müdafaa ettiği Halep'i de kendine bağlayarak 521/1128 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir.¹⁵ Zengîler, 539/1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğuna son vermiştir. Onun ölümünden sonra oğlu Nûreddin Mahmud Zengî Halep'e, büyük oğlu I. Seyfeddin Gazi ise Musul'a hâkim olmuştur. Nûreddin Mahmud Zengî dikkatini Suriye'ye ve Haçlılarla cihada çevirmiş ve Halep'te Sünnîliğin ihyasını desteklemiştir.¹⁶ Zengîler hüküm sürdükleri süre boyunca Haçlılar için bir tehdit olmuşlar ve onlara karşı büyük mücadeleler vermişlerdir. Zengîler daha önce Şîîlerin hâkim olduğu topraklarda da Sünnîliği desteklemişlerdir.¹⁷

¹³ Demirkent, "Haçlılar", 14/526.

¹⁴ Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/235.

¹⁵ <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/musulsincarhalepatabekligiZengiler>

¹⁶ Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2003, 44/268.

¹⁷ Ögün Bezer, "Zengîler", 44/268.

1.1.2. Yaşadığı Asırda Kültür ve Medeniyet

Her ne kadar bu asır tarihte siyasi çatışmaların yoğunlukta olduğu bir dönem olarak yerini alsa da aynı zamanda birçok ilim dalının gelişme fırsatı bulduğu bir zaman dilimi olmuştur. İslam tarihinde Abbâsîler dönemi ilmî faaliyetlerin çoğaldığı, ilim merkezlerinin arttığı ve birçok ilim dalında müstakil eserlerin telif edildiği bir dönem olarak geçmektedir. Bu dönemde İslam devletleri tarafından yönetilen Bağdat ve Semerkand gibi şehirler önemli ilim merkezleri olarak kabul edilirdi. Bilimin altın çağını yaşadığı bu asırda dinî ve fennî ilimler bir bütün olarak ele alınmıştır.¹⁸

Hicrî altıncı asra gelmeden önce Nîşâbur, Semerkand, Bağdat başta olmak üzere İslam topraklarının dört bir yanında otuzdan fazla medrese kurulmuştu.¹⁹ Bu medreselerin başında ise Nizâmülmülk tarafından Basra, İsfahan, Rey gibi şehirlerde inşa edilen Nizâmiye Medreseleri gelmektedir. Bu medreselerden en meşhuru ise Bağdat'ta açılan ve büyük bir kütüphaneye sahip Bağdat Nizâmiye Medresesi'dir.²⁰ Bağdat Nizâmiyesi'nde İslami ilimlerin dışında filoloji, matematik, astronomi gibi ilimler de okutulmaktaydı. Elbette ki Nizâmiye medreselerinden başka birçok şehirde farklı medreseler de kurulmuştur.²¹ Ebû Hanife'nin kabrinin yanına inşa edilen İmamı Azam Ebû Hanife Medresesi onlardan biridir. Bu medresede temel olarak Hanefî fıkhi okutulmuştur.²²

Hicrî altıncı asırda da yeni medreseler kurulmaya devam etmiştir. Örneğin Musul atabegî Nûreddin Arslanşah (ö. 607/1210), Şâfiîler için sarayının karşısına bir medrese inşa ettirmiştir.²³ Nûreddin Mahmud Zengî de Hanefîler için Nûreddin Zengî külliyesini inşa ettirmiştir.²⁴ Hatta onun döneminde medreselerin Suriye'nin bütün

¹⁸ http://tfij.net/Makaleler/2114999_5_mustafa_ozkan.pdf

¹⁹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/324.

²⁰ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/189.

²¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 7/209.

²² Abdüsselam Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1991, 4/301.

²³ Bahattin Kök, "Arslanşah Nûreddin Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/258.

²⁴ Bahattin Kök, "Mahmud Nûreddin Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/261.

şehir ve köylerine ulaştığı söylenmektedir.²⁵ Selâhaddîn Eyyûbî de medreselere önem vermiştir. O, Sünnî akidenin ihyası için en-Nâsırıyye, es-Sâlihiyye ve el-Karnhiyye gibi medreseler yaptırmıştır.²⁶ Mevcut medreselere birçok medresenin daha eklenmesi bu dönemde ilme ne kadar değer verildiğinin bir göstergesidir. Bu asırda İslam fikir dünyasına ışık tutan birçok alim yetişmiştir.

Bu dönemde yaşamış alimlere bakıldığında ilk olarak Orta çağ İslâm dünyasının en meşhur dinler tarihçisi olarak anılan ve aynı zamanda fıkıh ve kelâm âlimi olan Şehristânî (ö. 548/1153) göze çarpmaktadır. Şehristânî’de Enbârî gibi bir dönem Bağdat’ta Nizâmiye Medresesi’nde ders vermiştir.²⁷ Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir Geylanî (ö. 565/1165-66) de bu asırda Bağdat’ta eğitim almış ve ömrünü burada geçirmiştir.²⁸ Kelâm ilminde söz sahibi olan Hanefî fakihi Nûreddin es-Sâbûnî Buhara’da yaşamış ve 580/1184 yılında vefat etmiştir.²⁹ Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş’arî âlimi Fahrettin er-Râzî 543/1148 yılında Rey’de doğmuştur. O, kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp, matematik gibi çağının hemen bütün ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlim olarak bilinmektedir. Tefsirde genellikle dirayet metodunu kullanan Fahrettin er-Râzî en çok Kelâm alanında eser vermiş ve Eş’arî kelâmını savunmuştur.³⁰ Bu asırda öne çıkan bir diğer alim Fahrettin Râzî gibi dirayet yoluyla tefsir kaleme alan Zemahşerî’dir (ö. 538/1143).

Hicrî altıncı asırda felsefe de oldukça gelişen bir ilim dalı olmuştur. İşrakilik ekolünün kurucusu Şihâbuddin Sühreverdî el-Maktûl (ö .587/1191), İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd bu dönemde yaşayan âlimlerdir.³¹ Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kelâmcı olan Necmeddin Neseî (ö. 537/1142), kırâat, kelâm, hadîs, târih ve Hanbelî

²⁵ Bozkurt, “Medrese”, 28/324.

²⁶ Ramazan Şeşen, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/339.

²⁷ Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 467.

²⁸ Süleyman Uludağ, “Abdülkâdir-i Geylânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/234.

²⁹ Muhammed Aruçi, “Nûreddin es-Sâbûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/360.

³⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/402.

³¹ Mustafa Özkan, “Hicrî VI. Yüzyılda İslâm Dünyasında İlmî Durum”, ts., 71.

mezhebi fıkıh âlimi olan Âdî Ebû Ya'lâ İbni Ferrâ (ö. 458/1066) da bu asırda yaşayan diğer âlimlerdir.

Abbasî toplumundaki dinî gruplar ise, Müslümanların yanı sıra Zimmî denilen Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîler (Zerdüşî) 'den oluşmaktaydı. Onlar, devletin himayesinde rahat bir yaşam sürmekteydiler. İbadetlerini istedikleri gibi yapmakta özgürdüler. 567/1171 yılında Bağdat'a yaptığı ziyaretinden bahseden Tutileli Benjamin şehirde kendine ait okulları bulunan 40.000 Yahudi olduğundan bahsetmiştir.³²

1.2. HAYATI

1.2.1. İsmi, Nisbesi ve Künyesi

İbn Kesîr'de Enbârî'nin adı Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî's-Saadat Ubeydullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Enbârî şeklinde geçmektedir.³³ Enbârî'nin tam adı ise Abdurrahmân b. Ebî'l-Vefâ Muhammed b. Ebî's-Sa'âdât Ubeydullah b. Ebî Sa'îd b. el-Enbârî'dir. Enbârî'nin künyesi "Ebül-Berekât" olup lakabı "Kemâleddin en-Nahvî" olarak geçmektedir.³⁴

1.2.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Enbârî, hicrî 513/Miladi 1119 senesinin Rabiülevvel ayında Bağdat'a yaklaşık 25 km uzaklıktaki Dicle ve Fırat arasındaki eski bir şehir olan Enbâr'da dünyaya gelmiştir.³⁵

Enbârî, ilim öğrenmeye küçük yaşlarda başlamıştır. Enbârî'nin babası Ebu'l-Vefâ Ubeydullah b. Ebî Sa'îd el-Enbârî³⁶, fıkıh, nahiv ve dil ilimlerinde dikkat çeken birisidir.³⁷ Çocukluğunda bu alanlarda babasından dersler alan Enbârî ayrıca muhaddis

³² Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/431.

³³ İbn Kesir, *Bidayetün Nihaye* 12.c. s. 310

³⁴ Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nağale*, ts., 3/360.

³⁵ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nağale*, ts., 3/360.

³⁶ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nağale*, ts., 3/360.

³⁷ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nağale*, ts., 3/360.

olan babasından hadis rivayetinde de bulunmuştur.³⁸ O, çocukluğunda Hatîb b. Ali el-Müeddib'den ders almış ve onunla Kur'an'ı ezberlemiştir.³⁹ Enbârî'nin çocukluğuna dair elimize ulaşan bilgiler bunlarla sınırlıdır. Onun ilim ile meşgul olan bir ailede doğduğunu ve ilim öğrenmeye küçük yaşlarda başladığını görmekteyiz.

Enbârî, çocukluğunu Enbâr'da geçirdikten sonra ailesiyle birlikte Bağdat'a göç etmiştir. Onun Bağdat'a ne zaman taşındığı kesin olarak bilinmese de, hicrî 526 senesinden önce olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ İlim hayatına burada devam eden Enbârî, alanında uzman alimlerden farklı ilim dallarında dersler almıştır. Nizâmiye Medresesi'nde Şâfiî mezhebini öğrendiği hocası Ebû Mansûr Sa'îd b. er-Rezzâz onlardan biridir.⁴¹ Enbârî, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den ise dil ve edebiyat okumuştur.⁴² Kur'an ilimlerini ve kıraati ise Ebû Muhammed el-Mukri' b. Binti'-ş-Şeyhi'l-Hayyât'tan öğrenmiştir.⁴³ Enbârî'nin diğer hocalarından farklı bir başlık altında bahsedilecektir.

Kaynaklarda Enbârî'nin hocaları ve onlardan tahsil ettiği ilimler hakkındaki bilgilere ulaşılsa da Kelâm ilmini kimden öğrendiğine dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Enbârî'nin Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüş olması onun akîdevî düşüncesi hakkında yorum yapabilmek için bir çıkış noktasıdır. Çünkü Nizâmiye Medresesi Sünnî inancın, Eş'arî-Şâfiî mezhebinin ihyası için kurulmuştur. Enbârî'de burada Şâfiî fikhını öğrenmiştir. O, âlemin hudûsunun ispatı, isbât-ı Sâni' (yaratıcının varlığının kanıtlanması), vahdâniyyet, nübüvvetin ispatı gibi akîdevî meselelerin birçoğunda Şafiîler ile benzer görüşlere sahiptir.⁴⁴ Zaten onun fıkıhta

³⁸ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts., 3/360; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Müessesetü'r-Risale, ts.), 21/114; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabye, 2000), 18/144; Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

⁴⁰ Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm* (Beyrut, 1988), 30.

⁴¹ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/169.

⁴² Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/170; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/155.

⁴³ Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, ed. Muhammed Ebûl Fadl İbrahim (Darul Fikrul Arabi, 1988), 404.

⁴⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 34.

mezhebi Şâfiî'dir. Sübkî kitabında onu Şâfiî fakihleri arasında zikretmiştir.⁴⁵ Enbârî, Şâfiî mezhebinin fikhını hocası Ebû Mansûr Sa'îd er-Rezzâz'dan okumuştur.⁴⁶

Enbârî, yetiştiği Nizâmiye Medresesi'nde bir dönem ders vermiştir. Enbârî daha sonra bu görevinden ayrılarak ilim ve ibadetle meşgul olabilmek için evine kapanmayı tercih etmiştir.⁴⁷ Nizâmiye Medresesi'nden ayrıldıktan sonra Bağdat'ın doğusundaki Hatuniye'l-Hârîce'de,⁴⁸ ona babasından kalan evde ikamet etmeye başlamıştır.⁴⁹ Kaynaklardan anlaşıldığı üzere her ne kadar görevinden ayrılmış olsa da o, öğrencileriyle ilgilenmeye ve yeni kitaplar kaleme almaya devam etmiştir. Evinin kapısı ilim talipleri için her zaman açık olmuştur.⁵⁰

Enbârî'nin kişiliği hakkında Makdisî, onun zâhid ve âbid bir kişi olduğunu, ve hiç kimseden bir şey kabul etmediğini söylemiştir. Enbârî, Sûfiyye'nin hilâfet merkezindeki nöbetine geliyor, kendisine teklif edilen altını kabul etmeyip geri çeviriyordu. Her ne kadar Müstazî-Biemrillâh (ö. 575/1180) döneminde vezirlik yapan Adudiddin İbnü'l Müslime, Enbârî'ye verilen ücreti en azından oğlu için alması gerektiğini söyleyerek ikna etmeye çalışmış olsa da o bu teklifi kabul etmemiştir.⁵¹ Kaynaklarda Enbârî'nin her zaman fakirliğe karşı sabırlı olduğu geçmektedir. Devamlı oruç tutmuş ve genellikle iyi öğütülmemiş undan yapılan bir ekmek ile iftar etmiştir.⁵²

Öğrencilerinden Muvaffakuddin Abdullatîf onun için ibadet edenler içinde onun izlediği yolda ondan daha güçlüsünü ve üslubunda ondan daha sadık olanı görmediğini, onun dünya hallerinin ve mutluluğun ne olduğunu bilmediğini ve onun gerçekten asil birisi olduğunu söylemiştir.⁵³

⁴⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/21 c. s.114.

⁴⁷ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/169.

⁴⁸ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/170.

⁴⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 3/320.

⁵⁰ Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn* (Müessesetü'r-Risale, ts.), 3/100.

⁵¹ Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'îyye* eserinde 500 dinar gönderenin Müstezi olduğu geçmektedir. Bknz: Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁵² Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, 3/100.

⁵³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

Sübkî, ise onu şu sözleriyle bize anlatmıştır: “*Faydalı birçok eserin yazarıdır. Sağlam bir kişiliği olup takvâ sahibidir. Edebiyat alanında Irak'ın tartışmasız lideridir. Bağdat'ta hocalık yapmış, başka yerlere de gitmiştir.*”⁵⁴

Enbârî, adet edindiği üzere Cuma günleri dışındaki vakitlerini genellikle evinde geçirmiştir. O, geçimini babasından kalan ve kirası aylık yarım dinar kadar olan bir evden sağlamaktaydı. Onun elde ettiği bu parayı da kâğıt almak için kullandığı söylenmektedir.⁵⁵

1.2.3. Vefatı

Ömrünü ilim ile geçiren Enbârî, hicrî 577 (miladi 1181) yılının Şaban ayının dokuzunda vefat etmiştir. Şeyh Ebû İshak eş-Şirâzî Türbesi'ne Bab-ı Ebrâz kapısına defnedilmiştir.⁵⁶

1.3. İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.3.1. Hocaları

Enbârî, İslami ilimlerin birçoğunda alanında uzman hocalardan ilim tahsil etmiştir. Hocalarının isimleri şu şekildedir:

1. **Ebu'l-Vefâ Muhammed b. 'Ubeydillâh b. Ebî Sa'îd Enbârî:** Enbârî'nin babası ve ilk hocasıdır. Vefat tarihi bilinmemektedir. Enbârî, babasından hem Enbar'da hem de Bağdat'ta hadis dersi almıştır.⁵⁷

2. **Ebu'l-Feth b. el-Hatîb el-Enbârî:** Enbârî'nin dayısıdır. Hakkında fazla bilgi bulunmadığından vefat tarihi de bilinmemektedir. Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Üdebâ'* isimli kitabında ondan bir alıntıya yer vermiştir. O, Enbârî'nin hadis dersi aldığı hocalarındandır.⁵⁸

⁵⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

⁵⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁵⁶ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/171; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 3/320; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁵⁷ Münziri, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 3/360; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât fî ṭabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

⁵⁸ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî ṭabakâti'l-üdebâ*, 330.

3. **Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Habîb el-Âmirî (ö. 530/1135-1136):** İbnu'l-Cenâre olarak bilinmektedir. Bağdat, Nişâbur⁵⁹, Belh ve Herât'ta ondan hadis dinlemiştir. Merv'e gitmiş ve Horasan civarında dolaşmıştır. Hadis ve fıkıh ilmine vakıftır. İbnü'l-Cevzî, ondan hadis ve tefsir okuduğunu söylemiştir.⁶⁰ Ayrıca onu övmüş ve şiirinde ondan bahsetmiştir. İnsanlara tasavvuf hakkında da vaazlar vermiştir.⁶¹ Enbârî ise ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁶²

4. **Ebu'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Attâf el-Hemedânî el-Cezerî (ö. 534):** Musullu olup sonra Bağdat'a gelmiş ve orada hadis dinlemiştir. Kûfe, Âmid ve Hemedân'a ilim yolculuğu yapmıştır. Sadık muhaddis ve imamdır. Ebû Abdullah Mâlik el-Bâniyâsî, Tırad el-Zeynebi ve İbn Talha en-Nialî'den hadis işitmiştir.⁶³ Enbârî ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁶⁴

5. **Ebu'l-Berekât Abdülvehhâb b. el-Mübârek b. Ahmed el-Enmâtî (ö. 538/1143):** Hafızası sağlam güvenilir bir muhaddistir.⁶⁵ Hanbeli mezhebine mensup hadis hafızıdır. Enbârî ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁶⁶ Aynı zamanda İbnü'l-Cevzi'de ondan hadis dersi almıştır.⁶⁷

6. **Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım b. Muzaffer b. Ali eş-Şehrezûrî el-Mevsîlî (ö. 538/1143):** Ebû İshak eş-Şirâzî'den Bağdat'ta fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Ebû Nâsir ez-Zeynebî, ve Abdülaziz b. Ali Enmâtî'den hadis ilmini aldığı hocalarıdır.⁶⁸ Enbârî, ondan Bağdat'ta hadis dersi okumuştur.⁶⁹

7. **Ebû Mansur Saîd b. Muhammed b. Ömer b. Rezzâz (ö. 539/1144.):** Bağdat'ın büyük imamlarından olan İbn Rezzâz fıkıh, usul ve hilaf ilimlerine vakıftır.

⁵⁹ İran'da tarihi bir şehirdir.

⁶⁰ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (Beyrut-Lübnan: Darul Kitabul İlmiyye, ts.), 17/317.

⁶¹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye v'en-Nihâye* (Beyrut-Lübnan, 1991), 12/211.

⁶² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 40.

⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/54.

⁶⁴ Sübkî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁶⁵ Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb* (Beyrut: Daru İbn Kesîr, 1986), 6/191; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Dâiratu'l-Ma'arifi'l-Osmâniye, 1958), 1282.

⁶⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaqâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

⁶⁷ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (Beyrut-Lübnan: Darul Kitabul İlmiyye, ts.), 18/33.

⁶⁸ Tâcüddîn es-Sübkî, *Ṭabaqâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 6/175.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/115.

İmam Gazzâlî'den, Ebi Saîd el-Mütevellî ve Ebi Bekir eş-Şâî'den fıkıh öğrenmiştir. Hadisi Rızkullah et-Temîmî ve Ebu'l-Fadl b. Hârûn'dan dinlemiştir. Nizâmiye'de ders veren âlimlerdendir. Şâfiî reisi olmuştur.⁷⁰ Enbârî Nizâmiye'de ondan Şâfiî mezhebi fikhını öğrenmiştir.⁷¹

8. Ebû Mansur Muhammed b. Abdulmelik b. Hasan b. Hârûn el-Bağdâdî (ö. 539/1144): Sika bir ravidir. Sema yoluyla aldığı hadisler sahihtir. Ayrıca kurra şeyhidir.⁷² Enbârî, ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁷³

9. Ebû Mansur Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. Hadr el-Cevâlikî (ö. 539/1144): Bağdat'ın övülen kişilerindendir. Arap Edebiyatını Ebû Bekr Zekerîya Yahya b. Ali el-Hatîbü't-Tebriзі'den okumuştur. *Şerhu Edebi'l-Kâtib* ve *el-Mu'arreb* isimli kitapları vardır. Halife Muktefi-Billâh'a imamlık yapmıştır. Halife için aruz ilminde bir kitap kaleme almıştır.⁷⁴ Mütedeyyin ve sikadır. Dilde, nahivde ve edebiyatta imamdır.⁷⁵ Enbârî ondan dil⁷⁶ ve edebiyat⁷⁷ öğrenmiştir.⁷⁸

10. Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Ahmed el-Mukri' en-Nahvî b. Binti's-Şeyh Ebî Mansûr el-Hayyât el-Mukri' (ö. 541/1146): İbn Cerde Mescidi'nin imamıdır. Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk eser niteliğinde olan '*Kitabu's-Sibeveyhi*' eserini Ebu'l-Kerem b. Fahir'den rivayet etmiştir.⁷⁹ Kur'ân ve kıraat ilminde meşhur bir alimdir. Arap dili hakkında çok fazla bilgisi bulunmaktadır. Ebu'l-Kerem b. ed-Debbâs en-Nahvî'den ders almıştır. Şefkatli ve alçak gönüllüydü. Mihrabda tilâveti ve kıraati çok güzeldi. Bu sebeple özellikle Ramazan ayında insanlar onu dinlemek için toplanırlardı. Kıraat ilminde birçok eser telif etmiştir. Ayrıca yazdığı şiirleri de vardır. Enbârî, ondan Sibeveyh'in kitabını ve şerhini işitmiştir.⁸⁰

⁷⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/93; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/169.

⁷¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/155; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/169.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/94.

⁷³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁷⁴ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 5/342.

⁷⁵ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 3/355.

⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 3/139.

⁷⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

⁷⁸ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/170.

⁷⁹ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/122.

⁸⁰ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 347.

11. **eş-Şerif Ebu's-Sa'âdât Hibetullah Ali b. Muhammed b. Hamza el-Alevî el-Hasanî en-Nahvî (ö. 542/1147):** İbnu's-Şecerî olarak bilinmektedir. Nahiv ilminde zamanının önde gelenlerindendir.⁸¹ Enbârî ondan Arap dilini⁸² ve nahvi öğrenmiştir.⁸³ Arap dilinde, dil bilgisinde, Arap şiirinde ve savaşlarında akla gelen ilk isimdir. Edebiyatta uzmandır. Hadisi Ebu'l-Hasan eş-Şerîfî'den almıştır. Yetmiş sene nahiv öğretiminde bulunmuştur.⁸⁴

12. **Ebû Nasr Ahmed b. el-Hasan b. Ali b. İshak Nizâmülmülk et-Tûsî (ö. 544/1149):** Müsterşid-Billâh'ın ve Sultan Muhammed'in veziridir.⁸⁵ Enbârî ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁸⁶

13. **Ebu'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Mîhenî (ö. 549/1154):** Horasanlı bir sûfî şeyhidir. Mîhene karyesinde ve Nişâbûr'da öğrenim görmüştür. Onun, müfessir Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'den icazeti vardır ve onun tefsirlerini rivayet etmiştir. Bağdat'a yerleşti ve ilim için pekçok seyahatte bulundu. Enbârî ondan hadis ilmini öğrenmiştir.⁸⁷

14. **Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsır b. Muhammed Ömer es-Selâmî el-Bağdâdî (ö. 550/1155):** Edebiyatı Ebû Zekeriya Yahya b. Ali el-Hatîb et-Tebrizî'den öğrenmiştir. Zamanının hadis ricalinin uzmanıdır. Birçok insan ondan rivayette bulunmuşlardır.⁸⁸ Hafız imam ve Irak muhaddislerindendir. Aynı zamanda dilcidir.⁸⁹ Enbârî ondan nahiv ilminde rivayetlerde bulunmuştur.⁹⁰

15. **Ebu'n-Necîb Abdulkâhir b. Abdullah b. Muhammed b. 'Ammûye es-Sühreverdî (ö. 563/1168):** Küçük yaşta Bağdat'a gelmiş ve orada Şâfiî fıkhnı öğrenmiştir. Ebû Ali Muhammed b. Sa'îd b. Nebhân, Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî ve

⁸¹ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 348-349.

⁸² Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 348-349.

⁸³ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/170; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

⁸⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/324.

⁸⁵ Ebû'l Ferc ibnû'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 18/72.

⁸⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

⁸⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 44.

⁸⁸ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 3/222.

⁸⁹ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 3/222.

⁹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 44.

Ebû Bekr Muhammed b. Abdulbâkî el-Ensârî'den hadis işittirmiştir.⁹¹ Lakabı Ziyâuddîn es-Sühreverdî'dir. Nizâmiye'de fıkıh öğrenimi görmüştür. Sûfî, zâhid ve fakihdir. Zamanının Irak şeyhlerindendir. Daha sonra Nizâmiye'de öğretimden sorumlu olmuştur ve bir müddet orada ders vermiştir.⁹² Hafız Ebû Sad el-Semani ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.⁹³ Enbârî ondan Nizâmiye'de ders almıştır.⁹⁴

16. Ebû'l-Fevâris Halîfe b. Mahfûz b. Muhammed b. Ali el-Müeddib el-Lügavî el-Enbârî: Tahminen hicrî 465/1073 yılında doğmuştur. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Enbâr ehlindendir. Çocuklara Kur'an'ı, Arap dilini ve hattı öğretirmiştir.⁹⁵ Enbârî ondan hadis almıştır.⁹⁶

1.3.2. Öğrencileri

Enbârî'nin hayatı ilim öğrenmek ve öğretmekle geçmiştir. O, ilimde yüksek mertebelere ulaşan öğrenciler yetiştirmiştir. Hatta onların içinde imâmlik derecesine ulaşmış meşhur kişiler vardır. Ondan ilim alan öğrencilerden bazıları şunlardır:

1. Ebu'l-Mehâsin Ömer b. Ali b. el-Hıdr el-Kureşî ez-Zübeyrî ed-Dımeşkî (ö. 575/1180): Kadı, hâfız ve imâmdır. Bağdat muhaddislerindendir.⁹⁷ Enbârî'nin akranıdır ve ondan işittiklerini yazmıştır.⁹⁸

2. Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî: Ölüm tarihi bilinmemektedir. İbn Enbârî'nin akranıdır ve ondan hadis rivayet etmiştir.⁹⁹

3. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Osman Mûsâ b. Osman el-Hazimî el-Hemedânî Zeynüddîn (ö. 584/1189): Fıkhu'l-hadîsi, hadisın manâlarını ve ricâlini

⁹¹ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 19/33.

⁹² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/173-175.

⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 3/204.

⁹⁴ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ* (Kahire, ts.), 7/176.

⁹⁵ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 1/393.

⁹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

⁹⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1365.

⁹⁸ Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'n-nühât ve'l-lugaviyyîn*, çev. Muhsin Gıyâz (Necf: Daru'l-Arabiyye, 2008), 186.

⁹⁹ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'n-nühât ve'l-lugaviyyîn*, 186.

bilen hâfızlardan biriydi. Bağdat'a geldi, orada, Musul, Basra, Vâsıt, Isfahân, Haremeyn, Şâm ve Cezîre'de ilim tahsil etti.¹⁰⁰ Enbârî'den hadis rivayet etmiştir.¹⁰¹

4. Ebû Mansur Es'ad b. Nasr b. Es'ad (ö. 589/1193): İbnü'l-'Abertî olarak bilinir. Nahiv ve edebiyat alimidir. Enbârî'den nahiv dersi almıştır.¹⁰²

5. Mekkî b. Reyyân b. Şebbet b. Sâlih el-Mâkisînî en-Nahvî ed-Darîr (ö. 603/1207): Kıraat, nahiv ve dil âlimidir. Enbârî'den nahiv dersi almıştır.¹⁰³

6. Ebû'l-Hayr Mûsaddık b. Şebîb b. el-Hüseyin el-Vâsîtî (ö. 605/1209): Kur'ân-ı Kerim ve nahvi Ebu'l-Hasan Sadaka b. Hüseyin b. el-Vezir el-Vâsîtî'den, edebiyatı Bağdat'ta Ebu Muhammed Abdillâh b. Ahmed b. Haşşâb'tan, Ebu'l-Ğanaim Habeşi b. Muhammed ed-Darîr'den ve İbni Assâr'dan ve Ebi'l-Berekât Abdurrahman ibni Muhammed el-Enbârî'den okumuştur. Hadisi hocası Sadaka b. Hüseyin'den ve Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdalbâkî b. Ahmed'den ve başka hocalardan almıştır. Bir süre edebiyat dersi vermiştir.¹⁰⁴ Seybuye es-Sencârî en-Nahvî (ö.606):¹⁰⁵ Hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.

7. Sîbeveyh es-Sincârî en-Nahvî (ö. 606/1210): Sincâr'dan Bağdat'a gelerek Kemâl el-Enbârî ve Abdurrahîm el-'Assâr'dan ders almış ve beldesi Sincâr'a geri dönmüş ve orada vefat etmiştir.¹⁰⁶

8. Ma'tûk b. Menîh b. Mevâhib el-Kaylevî el-Hatîb (ö. 606/1210): Bağdat'ta Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed İbnü'l-Haşşâb'dan ve Enbârî'den lügat ve nahiv dersi almıştır. Hatip ve ediptir. Nahiv ve lügatte bilgiliydi. Hutbeler inşa etmiş ve şiir söylemiştir.¹⁰⁷

9. Sâlim b. Ebu's-Sakr Ahmed b. Sâlim el-Arûzî (ö. 611/1215): Lakabı el-Müntecib'dir. Edebiyatta, aruzda ve şiir sanatında kabiliyetlidir. Nahvi Şeyh Ebu'l

¹⁰⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1363-1364.

¹⁰¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹⁰² Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 1/441.

¹⁰³ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 3/320-321; Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-Münzirî, *et-Tekmilâ li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/118.

¹⁰⁴ Münzirî, *et-Tekmilâ li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/151.

¹⁰⁵ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/71.

¹⁰⁶ Kemâlüddîn el-Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm, Nâşirin Mukaddimesi*, 48.

¹⁰⁷ Münzirî, *et-Tekmilâ li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/185.

Bekâ'dan ve Şeyh Ebu'l-Hayr Mûsaddık b. Şebîb'ten ve Ebu'l Berekât el-Enbârî'den okumuştur.¹⁰⁸ Edebiyat, arûz ve şiir sanatında bilgiliydi ve bu ilimlere dair kitapları mevcuttur.¹⁰⁹

10. Ebû Bekr el-Mübârek b. el-Mübârek b. Sa'îd b. ed-Dehhân ed-Darîr en-Nahvî (ö. 612/1216): Vâsıt ehliendir.¹¹⁰ İbnü'l-Haşşâb'dan ders almıştır. Hadisi Tâhir el-Makdisî'den dinlemiştir. Bir süre Nizâmiye'de nahiv dersi vermiştir. Nahivde, dilde, tasrifte, aruzda şiirlerin anlamında, tefsirde, i'rabda, kıraat talilinde imamdır. Fıkıhta, tıpta, burçlarda ve öncekilerin ilimlerinde alim bir kimsedir. Önceleri Hanbeli iken daha sonra Hanefî olmuştur. Nizâmiye'de nahiv dersi verdiği dönemde Şâfiî mezhebine girmiştir.¹¹¹ Enbârî'den birçok alanda ders almıştır.¹¹² Enbârî'nin meşhur talebeleri arasındadır.¹¹³

11. Ebu'l-Feth Abdülvehhâb b. Buzğaş b. Abdullah el-İyenî el-Bağdâdî (ö. 612/1216): Kur'ân-ı Kerim'i kıraatleriyle birlikte Ebu'l-Hasan Ali b. Asakir b. el-Murahhib ve Ebu'l-Feth Abdülvehhâb b. Muhammed el-Mâlikî'den ve başka hocalardan okumuştur. Ebu'l-Vakt Abdülevvel b. Îsâ, en-Nagibu't-Tâhir Ebû Abdullah Ahmed b. Ali b. el-Muammer el-Hüseyn ve Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulbâkî b. Ahmed gibi hocalardan hadis almıştır. Kur'ân-ı Kerim okutmuştur. Hem Kur'ân'ı ezbere bilme hem de güzel okuma vasıflarına sahip kurrallardandır.¹¹⁴ Şeyh Ebu'l-Ferc İbnü'l-Cevzî'nin damadıdır. Hadis ilmiyle ilgilenmiştir ve kendini mezhebini öğrenmeye vermiştir.¹¹⁵ Enbârî ile 577 yılında *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Kur'ân* kitabını okumuştur.¹¹⁶

¹⁰⁸ Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/68.

¹⁰⁹ Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 1/575.

¹¹⁰ Irak'ta bugün var olmayan tarihi bir şehirdir. Detaylı bilgi için bkz: İslam Ansiklopedisi

¹¹¹ Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/273.

¹¹² Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 3/255.

¹¹³ Şemsettin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Müessesetü'r-Risale, ts.), 22/88.

¹¹⁴ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naġale*, ts., 2/353.

¹¹⁵ Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1986), 7/95.

¹¹⁶ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî - Taha Abulhamid Taha, *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Kur'ân* (Kahire: Heyetül Mısıriyyetül Amme ilkütüp, 1980), 1/19-20.

12. Ebû'l-Fadl Yûnus b. Ebî Kâmil el-Muzaffer b. Yûsuf (ö. 615/1219):

Edebiyat şeyhlerindendir. Divan hizmetinde bulunmuştur. Hadis rivayet etmiştir. İbn Enbârî'den edebiyat dersi almış ve ondan hadis dinlemiştir.¹¹⁷

13. Ebû'l-Hasan Ali b. Nasr b. Hârûn el-Hillî el-Mukri' (ö. 615/1219.):

Nahiv ve kıraat alimidir. Kur'ân'ı ezberlemiştir. Edebiyatı Ebû Muhammed Abidillah b. Ahmed İbnü'l-Haşşâb'tan, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahîm es-Sülemî'den ve Enbârî'den okumuştur. Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed et-Türeykî'den, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Abdülkerîm el-İsfahanî'den ve başka alimlerden de hadis dinlemiştir. Hadis rivayet etmiş ve vaazlarda bulunmuştur.¹¹⁸

14. Ebû Şücâ' Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Vadîî (ö. 616/1220):

İbn Devvâs el-Kınâ olarak da bilinir. Bağdat'ta Ebû'l-Hasan Ali b. Abdurrahîm es-Sülemî'den, Ebu'l-Ferec Muhammed b. el-Hüseyn b. ed-Debbâğ ve Enbârî'den edebiyat dersi almıştır. Şiirde iyi olduğu bilinmektedir.¹¹⁹ Vâsıt şairlerindendir. Dili Ebu'l-Hasan b. el-Assâr'dan ve Lâzım Mûsaddık b. Şebîb en-Nahvî'den okumuştur. İmam Nâsir'a ve onun devlet erbabına methiye yazmıştır. Böylece ismini tebrik ve taziye şiirleri söyleyen bütün şairlere ispat etmiştir. Ayrıca Arapçada ve nahivde de derin bilgiye sahiptir.¹²⁰

15. Şehâbeddin Ebû Abdullah Muhammed b. Halef b. Râcih el-Makdisî

el-Hanbelî (ö. 617/1221): Bağdat'ta Hanbelî fıkhnı öğrenmiştir. Orada Ebû Muhammed Abdillah b. Ahmed b. el-Haşşâb'dan, Ebu'l-Hasan Abdulhak b. Abdilhâlik b. Yûsuf'tan ve başka alimlerden hadis işitmiştir. Ayrıca Şam ve İskenderiye'de de bazı alimlerden hadis almıştır. Kendisi de hadis rivayetinde bulunmuştur.¹²¹ Hâfız es-Selefi'den birçok ilim öğrenmiştir.¹²² Enbârî'yle *Esrârü'l-Arabiyye* kitabını okumuştur.¹²³

¹¹⁷ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/440.

¹¹⁸ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/445.

¹¹⁹ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 2/476.

¹²⁰ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000), 2/85; İbn Kâdî Şühbe, *Ṭabaḳâtü'n-nühât ve'l-luḡaviyyîn*, 46.

¹²¹ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale*, ts., 3/37.

¹²² Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000), 3/38.

¹²³ Kemâluddîn el-Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm, Nâsirin Mukaddimesi*, 50.

16. **Muhammed b. Ebi'l-Ferec b. Ebi'l-Me'âlî (ö. 621/1224)**: İmam, fakih ve kıraat alimidir. Musul'da Ebû Bekr Yahya b. Sa'dûn el-Kurtubî'den kıraatleri öğrenmiştir. Ondan ve Hatîb Ebu'l-Fadl Abdullah b. Ahmed b. Muhammed et-Tûsî'den hadis işitmiştir. Bağdat'ta Şâfiî mezhebi fikhını öğrenmiştir. Enbârî'den Arapça ve edebiyat dersi almıştır. Nizâmiye'de Kur'ân okumayı kıraatlerle öğretmiştir.¹²⁴

17. **Ebu'l-Hasan Ali b. Mansûr b. Ubeydullah el-Hatîbî (ö. 622/1225)**: Dil alimi ve fakihtir. Edebiyatta derin bilgi sahibidir. İbnu'l-'Assâr olarak bilinen Ebu'l-Hasan Ali b. Abdürrahîm es-Sülemî ve Enbârî'den ders almıştır.¹²⁵ Nizâmiye'de Şâfiî mezhebinde ders almıştır ve orada katiplik yapmıştır.¹²⁶

18. **Ebu'l-Mecd Haz'al b. Asker b. Halîl eş-Şenânî el-Mukri' (ö. 623/1226)**: Kur'ân'ı bilen, nahiv ve dil alimidir. Hâfız Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Esbehânî'den hadis almıştır. Beytu'l-Mukaddes'te bir müddet Kur'ân öğretmiştir. Tanınan Kur'ân okuyuculardan biridir. Dil ve nahivde meşhurdur. Enbârî'nin birçok kitabını okumuştur.¹²⁷ Ayrıca onun bazı kitaplarını rivayet etmiştir.¹²⁸

19. **Ebû Bekr Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Talha el-Bağdâdî el-Mukri' el-Habbâz (ö. 623/1226)**: Enbârî'den hadis rivayet etmiştir.

20. **Ebu'l-Me'âlî Sa'îd b. Ali b. Ömer el-Bağdâdî el-Vâ'iz (ö. 625/1228)**: Şâfiî fikhını Ebu'n-Necîb Abdülkâhir b. Abdullah es-Sühreverdî'den öğrenmiştir. Ondan, Ebu'l-Feth Muhammed Abdüllbâkî b. Ahmed'den ve Ebu'l-Vakt Abdilevvel b. İsa'dan hadis dinlemiştir. Enbârî'den nahiv okumuştur.¹²⁹

¹²⁴ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts., 3/128-129; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, ts., 2/201.

¹²⁵ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/321.

¹²⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 1/207.

¹²⁷ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts., 3/185; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 1/550.

¹²⁸ Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 1/388.

¹²⁹ Münzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts., 3/221.

21. **Muvaffakaddin Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 629/1232):** Fakih ve dil alimi, mütekellim, tabib ve flozofdur. Enbârî'den nahiv dersi almıştır.¹³⁰

22. **Ebu'l-Feth Mûsa b. Ebi'l-Fadl Yûnus b. Muhammed b. Men'at (ö. 629/1232):** Nizâmiyye'de fıkıh okumuştur. Şâfiî fakihidir. Bütün ilimlerde derinleşmiş, riyazet ilminde mahirdi. Enbârî'den edebiyat dersi almıştır.¹³¹

23. **Ebû Muhammed Abdullah b. el-Fakîh el-İmâm Ebi'l-Berekât Abdurrahman İbni's-Şeyh Ebi'l-Vefa Muhammed b. Ubeydullah b. Ebî Sa'îd el-Enbârî (ö. 631/1234):** Enbârî'nin oğludur. Şâfiî mezhebinde fıkıh eğitimi almıştır ve babasından da dersler almıştır.¹³²

24. **Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'îd b. Yahyâ b. Haccâc (ö. 637/1240):** İbnü'd-Debîsî diye meşhurdur. Enbârî'den hadis rivayetinde bulunmuştur.¹³³

25. **Ebû Sa'd Abdulgaffâr b. Muhammed b. Abdulvâhid el-A'lemî el-Kümesânî:** Lakabı Sirâcüddîn'dir.¹³⁴ Fakih bir imamdır. Enbârî'den edebiyat okumuştur.¹³⁵

1.3.3. Kelâm İlmindeki Yeri

Enbârî'nin hayatından bahseden eserler, onun başta lügat ve nahiv olmak üzere fıkıh, hadis ve edebiyat alanında kendilerinden ders aldığı hocaları zikretmiş olmakla beraber, kelâm ilimini tahsil ettiği hocalarından söz etmemişlerdir. Kaynaklar, onun Nizâmiyye medresesinde ders gördüğü konusunda mütefiktirler. Bu medresede genelde sünnî özelde ise Eş'arî kelâmı okutuluyordu. Öte yandan Enbârî'nin fıkıhta Şâfiî olduğu ve Şafiîlerin büyük çoğunluğunun akâidde Eş'ariyye mezhebine mensup olduğu bilinmektedir.¹³⁶

¹³⁰ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976, 2/196.

¹³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 5/311.

¹³² Münzirî, *et-Tekmilâ li-Vefeyâti'n-nağale*, ts., 3/360.

¹³³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹³⁴ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *Cevâhirü'l-muđiyye* (Hicr, 1993), 2/444.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dar-u Sâdır, ts.), 4/414.

¹³⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 34.

Enbârî'nin Eş'arî mezhebine mensup olduğunun en büyük kanıtı, tezimizin temel kaynağını oluşturan *ed-Dâ'î ile'l-İslâm* adlı eseridir. O, bu eserinde kelâmî konuları Eş'ariyye mezhebinin yöntemi doğrultusunda ele almaktadır. Bunun yanı sıra istifade ettiği kelâmcılar da, her ne kadar isimlerini zikretmese de Eş'ârî kelâm âlimleridir.

Enbârî'nin kelâmdaki yerini gösteren en önemli unsurlardan biri, onun bu alanda yazmış olduğu eselerdir. O, *ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî usûli 'ilmi'l-kelâm* isimli eserinin dışında bu alanla ilgili olarak *en-Nûrû'l-lâ'ih fî İ'tikâdi's-Selefi's-sâlih* ve *el-Esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ* isimli eserleri kaleme almıştır.¹³⁷

1.4. ESERLERİ

İlim hayatına yaşamının erken dönemlerinde başlayan Enbârî, ömrü boyunca edebiyat, dil, aruz, fıkıh, hadis ve kelâm alanlarında çok fazla sayıda eser kaleme almıştır. Ancak Bağdat'ta kütüphanelerin yakılması gibi sebeplerle eserlerinin çoğu diğer alimlerin eserlerinin kaderini paylaşarak günümüze ulaşamadığı düşünülmektedir. Ancak başka alimlerin ve Enbârî'nin öğrencilerinin yazdığı kitaplarda onun kaybolan eserlerinden bazılarının isimlerine rastlanmaktadır. Bu eserlerde yalnızca eserlerin isimleri zikredilmiş olup kitaplarının muhtevasına dair ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Enbârî'nin eserlerinin sayısı hakkında alimler farklı rivayetlerde bulunmuşlardır. Suyûtî, kitabı '*Buğyetü'l-Vu'ât*'ta onun meşhur eserlerinin 66 tanesinin ismini söylemiştir.¹³⁸ es-Safedî ise kitabında onun eserlerinden 63 tanesinin ismini zikretmiştir.¹³⁹ Talebesi el-Muvaffak Abdullâtîf ise, "*İbnu'l-Enbârî'nin yüz otuz eseri vardır. Bunun çoğu nahiv ilmine dair olup bir kısmı ise fıkıh, usûl ve tasavvufu ilgilidir*" diyerek hocasının kitaplarının sayısını bildirmiştir.¹⁴⁰

¹³⁷ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin el-Enbârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1995, 11/173-174.

¹³⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

¹³⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

¹⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/115.

1.4.1. Enbârî'nin Günümüze Ulaşan Eserleri

1. **Bidâyetü'l-hidâye**: Zehebî¹⁴¹, Safedî¹⁴², Sübkî¹⁴³ ve Suyûtî¹⁴⁴ Hacı Halife (eserin adının *Bidâyetü'l-hidâye fi'l-furû* olarak geçmektedir)¹⁴⁵, Hânsârî¹⁴⁶ ve Bağdâdî¹⁴⁷ kitaplarında eserin adını zikretmiştir. Fıkıh alanında yazılan bir eserdir. Eser Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde 19 Hk 4287 demirbaş numarasında bulunmaktadır. Eserin, ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'nde farklı nüshaları bulunmaktadır.¹⁴⁸

2. **ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî usûli ilmi'l-Kelâm**: Zehebî¹⁴⁹, Safedî¹⁵⁰, Suyûtî¹⁵¹ Hânsârî¹⁵², Sübkî¹⁵³ Hacı Halife¹⁵⁴ ve Bağdâdî¹⁵⁵ bu kitaptan bahsetmiştir. Eserde dönemin diğer dini inanışları reddedilerek Hz. Muhammed'in nübüvveti ispata çalışılır.

Enbârî'nin, kelâm alanında yazdığı bu kitabını alimler farklı isimlerle zikretmiştir. ez-Zehebî¹⁵⁶, Safedî¹⁵⁷, Suyûtî¹⁵⁸ ve Hânsârî¹⁵⁹ eserlerinde kitabın adı, *ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî ilm-i Kelâm* olarak geçmekteyken, Sübkî¹⁶⁰ kitabın isminin *ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî usûli l-Kelâm* olduğunu söylemektedir. Hacı Halife¹⁶¹ ve Bağdâdî ise *ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî usûli ilmi'l-Kelâm* olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Enbârî, *ed-Dâ'î* isimli kitabının önsözünde kitabın adının *ed-Dâ'î ile'l-İslâm fî usûli ilmi'l-*

¹⁴¹ Şemsettin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Müessesetü'r-Risale, ts.), 20/21.

¹⁴² Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabye, 2000), 18/147.

¹⁴³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹⁴⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

¹⁴⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrut-Lübnan: Darul Hayat Teras el-Arabiyye, ts.), 1/228.

¹⁴⁶ Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Müsevî el-Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât* (Kum: Mektebetü'l-İsmailiyye, ts.), 5/31.

¹⁴⁷ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, ts., 1/519.

¹⁴⁸ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

¹⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

¹⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/147.

¹⁵¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

¹⁵² Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁵³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/728.

¹⁵⁵ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

¹⁵⁶ Şemsettin ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, ts., 20/114.

¹⁵⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/147.

¹⁵⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

¹⁵⁹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁶⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/728.

Kelâm olduğunu belirtmiştir. Âlimlerin, kitabın ismine dair söylediklerinde büyük bir fark görülmemektedir.

Enbârî'nin kitabını tam olarak hangi tarihte kaleme aldığıyla ilgili net bir bilgi mevcut değildir. Ne ondan ve onun eserlerinden bahseden alimler ne de kendisi kitabın yazıldığı tarihe işaret etmemiştir. Enbârî'nin bu kitabı kaleme almasının amacını kitabının önsözünde kısaca İslam akidesini savunmak ve İslami konulardaki fikirlerini beyan etmek olduğunu söylemiştir. ????

Enbârî'den bahseden alimlerin büyük çoğunluğu eserlerinde her ne kadar onun kitaplarının ismini kayıt altına almış olsalar da kitabın muhteviyatına dair detaylı bilgi vermemişlerdir. Yalnız Hacı Halife onun *ed-Dâ'î* isimli kitabında, İslam milletine karşı çıkanların reddedildiğini ve kitapta her fırkaya ıstılahları için yazıldığını (hatabe) ve on kısımda ele alındığını söylemiştir.¹⁶² Hacı Halife'nin de belirttiği gibi on bölümden oluşan *ed-Dâ'î* isimli kitabında Hudusu inkâr edenlerin reddi, Sâni'î inkâr edenlerin reddi, Seneviyyenin reddi, Tabâiyyûnun reddi, Münecimînin reddi, Nübüvveti inkâr edenlerin reddi, Mecûsîlerin reddi, Yahudilerin reddi, Hristiyanların reddi, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı başlıkları mevcuttur.

Enbârî ilk olarak kitabın birinci bölümünde kelâm iliminin konularından biri olan Allah'ın varlığını ispat ettiği “hudûs delili”ni inkâr edenleri, evrenin yaratılmışlığını esas alarak ele almış ve onlara karşı eleştirilerini dile getirmiştir.

İkinci bölümde, yaratıcının varlığını Dehriyye'den küçük bir grup dışında bütün akıl sahiplerinin kabul ettiğini, Allah'ı bilmenin fitrî ve bedîhi olduğunu söylemiş ve Allah'ın varlığına dair delilleri zikretmiştir.

Üçüncü bölümde, âlemi birbirine zıt iki kadîm aslın yarattığına inananlar olan Seneviyye'nin yanlışlığına işaret edilmiştir.

Dördüncü bölümde tabiat bilimlerine dayalı bir metafizik kurma çabası içinde olan İslâm filozofları eleştirilmiştir.

¹⁶² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/728.

Beşinci bölümde, âlemin yıldızlar tarafından yaratılıp yönetildiğini, yıldızların konum ve hareketlerine dayanarak gaybî bilgilere sahip olduklarını ileri sürenlerin düşüncelerinin yanlışlığı ele alınmıştır.

Altıncı bölümde, Enbârî'nin yaşadığı bölgede kadim inanç sistemlerinden biri olan Mecûsîlik delillerle reddedilmiştir.

Yedinci bölümde, elçiler göndermenin aklen câiz ve apaçık bir şekilde vaki olduğunu beyan etmiş ve nübüvveti imkânsız görenleri ve reddedenleri eleştirmiştir.

Sekizinci bölümde, Yahudilik eleştiri konusu yapılmıştır.

Dokuzuncu bölümde Hristiyanlık düşünceleri onların Kutsal kitaplarından da deliller getirilerek eleştirilmiştir.

Onuncu bölümde, Hz. Muhammed'in nübüvveti ispat edilerek kitap sonlandırılmıştır.

Bunlardan, Yahudiliğin eleştirildiği sekizinci ve Hristiyanlığın eleştirildiği dokuzuncu bölümler tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

3. Umdetü'l-üdebâ' fî ma'rifeti mâ yüktebü bi'l-elif ve'l-yâ¹⁶³: Bazı kelimelerin imlasına dair bir risaledir. Bu kitaptan Hacı Halife¹⁶⁴ ve Bağdâdî¹⁶⁵ bahsetmiştir. Eserin bir nüshası Ankara'da Milli Kütüphane 'de Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 06 Hk 2726/14 demirbaş numarasında bulunmaktadır. Bazı kelimelerin imlasını konu alan bir risaledir.¹⁶⁶

4. el-Kelâm 'alâ 'İşy ve mağzûv: Bu kitap Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonunda 34 Fa 1393/4 demirbaş numarasında bulunmaktadır.. Ancak bu kitabı kimse ona nispet etmemiştir.

¹⁶³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (Beyrut-Lübnan: Darul Hayaut Teras el-Arabiyye, ts.), 2/1175.

¹⁶⁵ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

¹⁶⁶ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

5. **el-Mürtecel fî şerhi's-seb'u't-tivâl:** Enbârî, bu eserinden başka bir kitabında bahsetmiştir.¹⁶⁷ Zehebî¹⁶⁸, Bağdâdî¹⁶⁹, Safedî¹⁷⁰, Suyûtî¹⁷¹ ve Hânsârî (kitabın adı *Şerhu's-seb'u't-tivâl* olarak geçmektedir)¹⁷² de kitabın adını zikretmişlerdir. Bu eser, Mu'allakât şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesine kayıtlı bulunmaktadır.¹⁷³

6. **Hidâyetü'z-zâhib fî ma'rifeti'l-mezâhib.:** Zehebî¹⁷⁴, Safedî,¹⁷⁵ Sübkî,¹⁷⁶ ve Suyûtî,¹⁷⁷ Hacı Halife¹⁷⁸, Hânsârî¹⁷⁹ ve Bağdâdî¹⁸⁰ eserlerinde kitaptan bahsetmişlerdir. Bağdâdî kitabın ismini 'Hediyetül Vehab olarak zikretmiştir.¹⁸¹ Fıkha dair bir eserdir. Atıf Efendi Kütüphanesinde bir nüshası bulunur.

7. **el-Vecîz fî 'ilmi't-tasrîf**¹⁸²: Enbârî'nin eseri '*el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'an*' adlı eserinde kitabın ismi geçmektedir.¹⁸³ Ayrıca Safedî,¹⁸⁴ Suyûtî,¹⁸⁵ Hacı Halife,¹⁸⁶ ve Hânsârî¹⁸⁷ de eserin ismini zikretmiştir.

8. **Esrârü'l-Arabiyye:**¹⁸⁸ Arap dili gramerine dair dil felsefesi alanında yazılmış bir eserdir. Seybold ve Muhammed Behcet el-Baytâr tarafından (Leiden 1886) neşredilmiştir. Eser soru-cevap tarzında yazılmıştır.¹⁸⁹

¹⁶⁷ İbn Enbârî, *Esrârü'l-Arabiyye*, ed. Muhammed Behcet Baytar (Dimeşk: Matbaatül Cemi ilmiyyetül Arabiyye, 1957).

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

¹⁶⁹ Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 1/519.

¹⁷⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/147.

¹⁷¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

¹⁷² Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁷³ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

¹⁷⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/147.

¹⁷⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, ts., 7/156.

¹⁷⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

¹⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, ts., 2/2030.

¹⁷⁹ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁸⁰ Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 1/519.

¹⁸¹ Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 1/519.

¹⁸² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁸³ Ebü'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'an* (Kahire: Heyetül Mısıriyyetül Amme lil-kütüp, 1988), 2/89.

¹⁸⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/147.

¹⁸⁵ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/86.

¹⁸⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, ts., 2/2002.

¹⁸⁷ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁸⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Bağdathî İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, 1/519.

¹⁸⁹ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 1995, 11/173.

2. **el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb**¹⁹⁰: Arapça gramere ait olan bu eser Sa'îd el-Efgânî tarafından 1957 yılında yayımlanmıştır. ¹⁹¹ Enbârî'nin, *Lüma 'u'l-edille fî uşûli 'n-naḥv* kitabıyla birlikte tahkik edilmiştir. ¹⁹²

3. **el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Kufiyyin**¹⁹³: Bu eser Basra ve Kûfe dilcileri arasındaki tartışma konularıyla ilgili bir eserdir. Bu konu hakkında yazılan kitapların en tafsilatlısı ve en çok ilmi mesele ihtiva edeni olduğu söylenmiştir. İlk olarak 1913 yılında W. Weil tarafından Almanca notlarla neşredilmiştir. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd bu esere, *el-İntişâf mine'l-İnşâf* isimli iki ciltlik bir şerh yazmıştır. ¹⁹⁴ 1953 ve 2002 yıllarında tekrar basılmıştır.

4. **el-Bulğa fî'l-farḡ beyne'l-müzekker ve'l-mü'ennes**:¹⁹⁵ Eser 1970 yılında Ramazan Abdüttevâb tarafından neşredilmiştir. ¹⁹⁶

5. **el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Kur'ân**: ¹⁹⁷ İ'râbü'l-Kur'ân'a dair önemli eserlerdendir. Taha Abdülhamid Taha tarafından iki cilt olarak yayınlanmıştır. ¹⁹⁸ Bu eserin müellifin kaleme aldığı son eser olduğu bilinmektedir. ¹⁹⁹

6. **Hilyetü'l-uḡûd fî'l-farḡ beyne'l-maḡşûr ve'l-memdûd**²⁰⁰: Arap dili kitabıdır. 1966 yılında Atiyye Amir tarafından Beyrut'ta yayımlanmıştır. İstanbul Selim Ağa Kütüphanesinde bir tane el yazması mevcuttur.

¹⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/728; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

¹⁹¹ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

¹⁹² Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb*, ed. Said el-Efgani (beyrut: Darul Fkr, 1971).

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

¹⁹⁴ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

¹⁹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁹⁶ Kılıç, "Kemâleddin el-Enbârî", 11/173.

¹⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

¹⁹⁸ Kemâlüddîn Enbârî - Taha Abulhamid Taha, *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Kur'ân* (Kahire: Heyetül Mısıriyyetül Amme ilikütüp, 1980).

¹⁹⁹ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²⁰⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

7. **Zînetü'l-fudalâ' fi'l-farq beyne'd-dâd ve'z-zâ**²⁰¹: 1971 yılında Ramazan Abdüttevâb tarafından yayınlanmıştır.

8. **Şerhu Bânet Sü'âd**: Kâ'b b. Züheyr'in Hz. Peygamber'e sunduğu kasidenin şerhidir. Reşîd el-Ubeydî ve Mahmûd Hasan tarafından farklı zamanlarda neşredilmiştir.²⁰²

9. **Ferâ'idü'l-fevâ'id**:²⁰³ Gramer konularını ihtiva eden bir eserdir. Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından neşredilmiştir.²⁰⁴

10. **Lüma'u'l-edille fi uşûli'n-naḥv**.²⁰⁵ İlk olarak 1957'de basılmıştır.²⁰⁶ Sa'îd el-Efgânî, *el-İ'rab fi cedeli'l-i'rab* isimli eseriyle birlikte basmıştır. 1963 yılında Atiyye Âmir tarafından tekrar basılmıştır.²⁰⁷

11. **el-Lüm'a fi san'ati's-şi'r**:²⁰⁸ 'Ferâ'idü'l-fevâ'id' ve 'el-Mûcez fi'l-kavâfi' eserleriyle birlikte neşredilmiştir.²⁰⁹ Abdülhâdî Haşim neşredilmiştir.

12. **Mensûrû'l-fevâ'id**:²¹⁰ Gramer konularına dair bir eserdir. Eserde Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflara değinilmiştir. Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından yayımlanmıştır.

13. **el-Mûcez fi'l-kavâfi**²¹¹

²⁰¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁰² Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²⁰³ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Ferâ'idü'l-fevâ'id*, ed. Hatim Salih ed-Damin (Suriye-Dimeşk: Darul Şair, ts.).

²⁰⁴ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²⁰⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁰⁶ Kemâlüddîn Enbârî, *El-Lumatü fi sunatiş şiir*, ed. Hatim Salih ed-Damin (Suriye-Dimeşk: Darul Şair, ts.).

²⁰⁷ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²⁰⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/32.

²⁰⁹ Kemâlüddîn Enbârî, *El-Lumatü fi sunatiş şiir*.

²¹⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²¹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

14. **Nüzhetü'l el-Bai fi Tabakatü'l-Üdebâ**²¹²: Bu eserde nahiv ilminin doğusundan bahsedilmektedir. Ayrıca dil ve gramer alimlerinin biyografileri anlatılır. İlk kez 1924 yılında neşredilen eser 1961 yılında Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim tarafından yayımlanmıştır.²¹³

15. **Necdetu's-suâl fi umdeti's-suâl**²¹⁴: Ramazan Abdüttevâb tarafından 1989 yılında tahkik edilerek yayımlanmıştır.

1.4.2. Enbârî'nin Günümüze Ulaşmayan Kitapları

Enbârî'nin içeriği hakkında malumat bulunmayan ve tabakat kitaplarında yalnızca isimleri zikredilen çok sayıda eseri bulunmaktadır. Tabakat kitaplarında küçük isim farklılıklarıyla geçen bu eserler genel isimleriyle aşağıda verilmektedir:

1. Aḥbârü'n-nühât²¹⁵
2. Bastu'l- Makbûd fi ilmi'l-arûz²¹⁶
3. Buğyetü'l-vârid²¹⁷
4. Cilâu'l-evhâm ve cilâu'l-efhâm fi muteallakı'zzarf fi kavlihî Teâlâ "uhülle lekum leylete's-sıyâm" Bakara 187²¹⁸
5. el-A'ik fi esmai'l-zeyb²¹⁹

²¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²¹³ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²¹⁴ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²¹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1991), 40/240.

²¹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²¹⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/93; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²¹⁸ Enbârî - Taha, *el-Beyân fi garîbi i'râbi'l-Kur'ân*, 1/1/45; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/93; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²¹⁹ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

6. el-Beyân fî cem‘i ef‘ale ehaf‘il-Evzan²²⁰ Bağdâdî’nin Hediyye’sinde “et-Tıbyân” olarak geçiyor.

7. el-Bulğa fî esâlîbi'l-Luğa²²¹

8. el-Cümel fî ilmi'l-cedel²²²

9. el-Ezdâd²²³

10. el-Elfâzü'l-Cariye ala lisanü'l-Cariye²²⁴

11. el-Envâru fî'l-Arabiyye²²⁵

12. el-Esnâ (el-Esmâ') fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ²²⁶

13. el-Fâik fî esmâ'l-mâik²²⁷

14. el-Elfâz beyne'n-nüzzâr²²⁸

15. el-Fusûl fî ma‘rifeti'l-usûl²²⁹

16. el-Haḍ ‘alâ ta‘lîmi'l-‘Arabiyye²³⁰

17. el-Lubâbü'l-Muhtasar²³¹

18. el-Mesâili'l-Buhâriyye²³²

²²⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²²¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²²² Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; İmam Şemsettin ez-Zehebî, *Siyeru Alamil nübela*, 20:114.

²²³ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²²⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

²²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/196; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²²⁶ İbn Enbârî, *Esrarül Arabiyye*, 46; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²²⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²²⁹ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520.

²³⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-‘ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²³¹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu‘ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²³² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 78.

19. el-Mesâilu's-Sincâriyye²³³
20. el-Mu'teber fi'l-fark beyne'l-vasfi ve'l-haber²³⁴
21. el-Mürtecel fi İbtâli ta'rîfi'l-cümel²³⁵
22. Usûlü'l-fusûl fi't-tasavvuf²³⁶
23. en-Nevâdir²³⁷
24. en-Nûru'llâih fi i'tikâdi's-selefi's-sâlih²³⁸
25. et-Tefrîd fi kelimetü't-tevhîd²³⁹
26. et-Tenkîh fi meslekü't-tercîh²⁴⁰
27. et-Tenkîh fi'l-Hilaf²⁴¹
28. ez-Zehratü fi'l-luga²⁴²
29. Fealtü ve Efaltü²⁴³
30. Havâşî el-îzâh²⁴⁴
31. Hilyetü't-tırâz fi halli'l-elğâz²⁴⁵

²³³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 78.

²³⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²³⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²³⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²³⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²³⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/32; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁴⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

²⁴² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁴³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/114; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁴⁵ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

32. Hilyetü'l-Arabiyye²⁴⁶
33. İ'rabü'l-Kur'an²⁴⁷
34. İştikāku'l-fi'l mine'l-maşdar²⁴⁸
35. Kabsetü'l-edib fî esmâ'iz-zîb²⁴⁹
36. Kabsetü't-tâlib fî şerhi hutbeti edebi'l-kâtib²⁵⁰
37. Kitâb fî "Ya'fûne"²⁵¹
38. Kitâb fî Tasavvuf²⁵²
39. Kitâbü "keyfe"²⁵³
40. Kitâbü "kilâ ve kiltâ"²⁵⁴
41. Kitâbü "lev"²⁵⁵
42. Kitâbü "mâ"²⁵⁶
43. Kitâbü "Dîvânü'l-luğâ"²⁵⁷
44. Kitâbü "hays ve beys"²⁵⁸
45. Lübâbü'l-edeb²⁵⁹

²⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

²⁴⁸ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf* (Liden: Matbatu beril, ts.), 245.

²⁴⁹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

²⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

²⁵⁶ Şemsettin ez-Zehabi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, ts., 21/114; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

²⁵⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²⁵⁸ Salâhuddîn Halîl b. İzzid

dîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 2/87; Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁵⁹ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520.

46. Matbu' Mısır²⁶⁰
47. Meğâni'l-meğân²⁶¹
48. Mensûru'l-'ukûd fî tecrîdi'l-hudûd²⁶²
49. Mesâilu seele 'anhâ ba'du evlâdi'l-Müsterşid billâh²⁶³
50. Mes'eletü duhûli's-Şart 'ale's-Şart²⁶⁴
51. Miftâhu'l-muzâkire²⁶⁵
52. Mîzânu'l-'Arabiyye²⁶⁶
53. Mukterahü's-sâil fî veyli ummihîs²⁶⁷
54. Nektü'l-vakt²⁶⁸
55. Nektü'l-mecâlis fî'l-va'd²⁶⁹
56. Nes'emetu'l-'abîr fî't-ta'bîr²⁷⁰
57. Rütbetü'l-insâniyye fî'l-mesâili'l-Horasâniyye²⁷¹
58. Simtü'l-edille fî'n-nahv²⁷²

²⁶⁰ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶¹ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, 299; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/115; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 78.

²⁶⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts., 3/140; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁶⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁷⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/520; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114.

²⁷¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁷² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

59. Şerhu devâvîni'ş-şu'arâ²⁷³
60. Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbi²⁷⁴
61. Şerhu Maksûrâtü İbn Düreyd²⁷⁵
62. Şerhu'l-İzah li Ebi Ale'l-Fariî fi'n-nahv²⁷⁶
63. Şerhu'l-maḳbûz²⁷⁷
64. Şerhu'l-hamâse²⁷⁸
65. Şifâu's-sâil fi beyâni rutbeti'l-fâ'il²⁷⁹
66. Târîhu'l-Enbâr²⁸⁰
67. Tasrifatü 'Lev'²⁸¹
68. Tefsîru ġarîbi makâmâtî'l-harîriyye²⁸²
69. Ukûdu'l-İ'râb²⁸³

²⁷³ Hulusi Kılıç, "Kemâleddin Enbârî", 11/173.

²⁷⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁷⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁷⁶ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁷⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁷⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, ts., 1/285.

²⁸¹ Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31.

²⁸² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁸³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/114; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luġaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87; Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/31; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

1.4.3.Enbârî'ye Nisbet Edilen Eserler

1. **el-Cevhere fî nesebi'n-nebî ve ashâbuhu'l- 'aşere:** Bu kitabın ismi Safedî,²⁸⁴ Suyûtî,²⁸⁵ Hânsârî²⁸⁶ ve Bağdâdî²⁸⁷ gibi bazı tabakât kitaplarında Enbârî'nin eserleri arasında verilmiştir. Ancak bu eser Endülüslü Muhammed b. Ebû Bekir el-Ensârî el-Kureşî'ye nispet edilir.²⁸⁸

2. **Kitâbu elfâzi'l-eşbâh ve'n-nezâir:** Kelâm alimi Nu'mân el-Âlûsî tarafından Enbârî'ye nispet ederek yayımlanan bu eser, Târîhu'l- Edebi'l- 'Arabî isimli kitapta Enbârî'ye değil Abdurrahmân el-Hemedânî'ye ait olduğu belirtilmektedir.²⁸⁹

3. **Edilletü'n-nahv ve'l-usûl:** Bu kitap Enbârî'nin "Lüma'u'l-edille fî uşûli'n-nahv" kitabıdır. Bazı araştırmacılar bu kitabı eserlerinde Enbârî'nin farklı bir kitabıymış gibi ele almışlardır.²⁹⁰

4. **ez-Zâhir:** Abdülkadir el-Bağdâdî'nin "Hizânetü'l-Edeb" eserinden yapılan alıntıda bu eserin Enbârî'ye ait bir sözlük olduğunu aktarılmıştır.²⁹¹ Aslında bu kitap Muhammed b. el-Kâsım Enbârî' (328/939-940)'ye aittir.²⁹²

5. **el-Vakf ve'l-ibtidâ:** Brockelmann bu eserin Enbârî'ye ait olduğunu söylemiştir. Bu eser aslında Ebi Bekr Enbârî'ye aittir. Yâkût el-Hamevî'nin 'Mu'cemü'l-Üdebâ' kitabında Ebû Bekir el-Enbârî'ye nispet edilmektedir.²⁹³

6. **Kitâbu elifâtî'l-kat'î ve'l-vasl:** Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm'in Enbârî'nin Nüzhetü'l el-Bai fî Tabakatü'l-Üdebâ kitabına yazmış olduğu mukaddime bu eseri Enbârî'ye nispet etmektedir. Halbuki bu eser Muhammed b. el-Kâsım Enbârî'ye ait olduğu tespit edilmiştir.²⁹⁴

²⁸⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 2000, 18/148.

²⁸⁵ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, 1965, 2/87.

²⁸⁶ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/32.

²⁸⁷ Bağdâdî İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/519.

²⁸⁸ Kılıç, "Kemâleddin el-Enbârî", 11/172.

²⁸⁹ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Kahire: Daru'l-Mearif, ts.), 5/173.

²⁹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 83.

²⁹¹ *Dâiretü'l-Maârifî'l-İslâmiyye* (Merkezü's-Şarkatü li'l-İbda'i'l-Fikri, 1998), 1259.

²⁹² Kemâleddin Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm, Nâşirin Mukaddimesi*, 83; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Beyrut-Lübnan: Daru'l-ğarbü'l-İslâmiyye, 1993), 1/2618.

²⁹³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/2618.

²⁹⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 84.

İKİNCİ BÖLÜM

ENBÂRÎ'NİN YAHUDİLİK ELEŞTİRİSİ

2.1. ANA HATLARIYLA YAHUDİLİK

Yahudilik, Hz. İbrahim'e ve onun soyundan gelen Hz. İshak ve Hz. Yakub'a dayanan monotesit bir dindir. Tevrat'a göre Yahudilik tarihi MÖ. 1750'li yıllara dayanmaktadır. Yahudi inancının temelini seçilmişlik inancı, ahid, vaadedilen topraklar ve kurtuluş öğretileri oluşturmaktadır.²⁹⁵ Tevrat'a göre Tanrı, Hz. İbrahimle bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmaya göre Tanrı Hz. İbrahim'in soyuna Kenan topraklarını vaat etmiş ve Hz. İbrahim'in soyundan gelenlerin de tanrısı olacağını bildirmiştir.²⁹⁶ Soylarına çok sayıda peygamber gönderilen Yahudiler vaat edilen bu topraklara Hz. Musa ile 40 yıl çölde dolaştıktan sonra Yeşu önderliğinde yerleşmiştir.²⁹⁷

Yahudiler, vaadedilen topraklara yerleştikten bir müddet sonra iki kez sürgün edilmiştir. Bu sürgün dönemlerinin Yahudi inancına etkisi büyüktür. Yahudilerin arz-ı mev'ûd'dan ilk sürgünleri Hz. Süleyman'ın vefatından sonra Yahudi Krallığı ikiye bölünmesinin ardından gerçekleşmiştir. Kuzeydeki İsrâil Krallığı M.Ö. 722-721'de Asurlular tarafından işgal edilerek Yahudiler sürgüne mahkûm edilmiştir. Bir asır sonra da Yahuda Krallığı Bâbilliler tarafından işgal edilmiştir. Bölgedeki Yahudi halkı ise Bâbil'e sürgün edilmiştir. M.Ö. 586-538- yılları arasında süren Bâbil Sürgünü Perslerin Bâbillileri yenmesiyle son bulmuştur. Sürgün döneminde kaybolan Tevrat, yurtlarına dönerken Ezra tarafından tekrar yazılmıştır. Yahudiler Ezra'ya Tevrat'ın Tanrı tarafından yazdırıldığına ve Musa'ya verilen kitap ile aynı olduğuna inanmaktadır. Yahudiliğin inanç sistemi Ezra'nın yazdığı Tevrat ekseninde şekillenmiştir. Ancak Yahudi kutsal kitaplarında iman esasları açıkça belirtilmiş değildir.²⁹⁸

Zaman içerisinde Yahudi alimleri farklı inanç esasları belirlemiştir. Günümüzde de Yahudilerin birçoğunun benimsediği ve İbn Meymûn tarafından tespit edilen bazı inanç esasları şu şekildedir.²⁹⁹

²⁹⁵ Salime Leyla 43.c. s.188

²⁹⁶ Yar.17/7-8

²⁹⁷ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/202.

²⁹⁸ Harman, "Yahudilik", 43/202.

²⁹⁹ Harman, "Yahudilik", 43/202.

- 1) Tanrı var olan her şeyi yarattı ve onlara hükmetmektedir.
- 2) Tanrı birdir, O'ndan başka Tanrı yoktur.
- 3) Tanrı bir cisim değildir ve hiçbir şekilde tasvir edilemez.
- 4) Tanrı ezelî ve ebedîdir.
- 5) İbadet sadece Tanrı'ya mahsustur.O'na ortak koşulmaz.
- 6) Peygamberlerin bütün sözleri haklıdır.
- 7) Mûsâ'nın peygamberliği gerçektir. O kendisinden önce ve sonra gelen bütün peygamberlerin en büyüğüdür.
- 8) Mevcut Tevrat'ın tamamı Tanrı tarafından Mûsâ'ya verilenin aynıdır.
- 9) Tevrat değiştirilmeyecektir ve gelecekte Tanrı başka bir şeriat göndermeyecektir.
- 10) Tanrı insanın bütün işlerini ve düşüncelerini bilir.
- 11) Tanrı, emirlerini yerine getirenleri mükafatlandırır, karşı gelenleri cezalandırır.
- 12) Mesih gelecektir.
- 13) Tanrı'nın bildiği bir zamanda dirilme gerçekleşecektir.

Yukarıdaki şekilde özetlenen Yahudi inancına göre peygamberlik, M.Ö. 5. yüzyılda yaşayan Malaki ile son bulmuştur. Allah, başka bir peygamber göndermemiştir. Enbârî, eserinde yukarıda özetlediğimiz Yahudi inanışlarını eleştirmektedir. O, özellikle Yahudilerin nesih hakkındaki görüşlerine karşı çıkmaktadır. Enbârî, Yahudiliğin neshedildiğini ve İslâm'ın hak din olduğunu kanıtlamak için Yahudilerin peygamber olarak kabul etmediği Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın nübüvvetinin ispat etmiş ve Tevrat'taki tahrifata dair deliller sunmuştur.³⁰⁰

2.2. NESİH ÜZERİNDEN YAPILAN ELEŞTİRİLER

2.2.1. Nesih Kavramı

Allah, kullarına kendinden haber vermek ve insanları tevhide davet etmek üzere birçok peygamber göndermiştir. Ancak peygamber gönderilen kavimler zaman

³⁰⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 318.

içerisinde tevhidten uzaklaşmıştır. Dini tahrif eden bu topluluklara daha sonra farklı peygamberler gönderilmiştir.

Yeni bir dinin gelmesiyle mevcut dinlerin geçerliliğinin kaldırılması *nesih* kavramıyla ifade edilmiştir. Nesih, sözlükte “izâle etmek, nakletmek, iptal etmek, değiştirmek, bozmak silmek, kopyasını çıkarmak” gibi anlamlara gelir.³⁰¹ Buradan hareketle nesih, “bir şeyin kendisinden sonra gelen bir şey tarafından izâle edilmesidir.” Bu durum güneşin gölgeyi, gölgenin güneşi, ihtiyarlığın gençliği izâle etmesi gibidir.³⁰²

Terim olarak nesih, “Şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille kaldırılması”³⁰³ olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan nesih kavramı, Allah’ın emrettiği bir fiili daha sonra iptal etmesi anlamında İslamî ilimler içerisinde tartışılırken bir dinin yeni bir din ile geçerliliğinin kaldırılması anlamında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ekseninde tartışılmaktadır.³⁰⁴

2.2.2. Yahûdîlerin Nesh Hakkındaki Genel Görüşleri ve Enbârî’ye Göre Neshin İmkânı

Enbârî, Yahudilik eleştirisini Yahudilerin neshi inkar etmeleri üzerine temellendirmiştir. Bu yönüyle Enbârî’nin konuyu ele alış tarzı, Yahudilerin bu anlayışını reddeden diğer kelâmcılara benzemektedir.³⁰⁵ Yahudiler, kendi dinlerinin geçerliliğini ortadan kaldıracağı için neshi inkar hususunda ittifak halinde olmuşlardır.³⁰⁶

³⁰¹ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi l-Luga* (Daru’l-Fikr, ts.), “Nesih”, 5/424-425; Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu l-Arab* (Kahire: Daru’l-Me’ârif, ts.), “Nesih”, 4407.

³⁰² Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi l-Kur’ân* (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.), “Nesih”, 633.

³⁰³ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 30/581-582.

³⁰⁴ Ferhat Koca, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 30/582.

³⁰⁵ Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkîllânî, *Kitâbu t-Temhîd* (Beyrut: el-Mektebetü’s-Şarkîyye, 1957), 184-188; Abdulkâhir b. Tâhir Bağdâdî, *Kitâbu Usûli d-Dîn* (İstanbul, 1928), 226-227; İmâmu’l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah Cüveynî, *Kitâbu l-İrşâd ilâ Kavâin il-Edille fî Usûli l-İ’tikâd* (Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1942), 338-341.

³⁰⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 317.

Enbârî, Yahudilerin neshi inkârlarına karşı, neshin mümkün olduğuna dair dört delil ileri sürmektedir:

1) Nesih câizdir; çünkü emredilen bir şeyin bir zamanda güzel (hasen), başka bir zamanda çirkin (kabihi) olması mümkündür. Allah Teâlâ, her zaman maslahatın gerektirdiğini emreder. Enbârî, Allah'ın, emirler ve nehiyler konusunda kulları hakkındaki tasarrufunu, hekimin hasta hakkındaki tasarrufuna benzetmektedir. Hekim, maslahat bulunduğu için hastalığı esnasında hastaya ilaç içmeyi emrederken, sağlığına kavuştuğu zaman zararlı olması sebebiyle ona ilaç içmesini yasaklamaktadır. Yine bir babanın çocuğuna bazen şefkatle bazen kızarak yaklaşması çocuğunun maslahatı içindir. Benzer şekilde önceki şeriatlerin neshi de bu minvalde mümkün görünmektedir. Enbârî'ye göre şeriatlerin hükümlerinin neshi konusundaki tartışma da böyledir. Maslahattan dolayı, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetine içkinin yasaklandığı, başka ümmetlere yasaklanmadığı bilinmektedir. Çünkü geçmiş ümmetlerin ömürleri uzundu. Bu yüzden onlara içki içmek mübah kılınmıştır. Eğer onlar, içki ve sarhoşluk nedeniyle bazı amellerini kaçırarak olsalar, uzun ömürleri içinde bunları telafi etme imkânları vardır. Ama bu ümmetin ömürleri kısadır. Eğer onlara içki mübah kılınsaydı, ömürleri kısa olduğu için kaçırdıkları amellerini telafi imkânı bulamayacaklardı. Böylece bu ümmet hakkında içkinin mübah kılınmasının zararlı olduğu ortaya çıkmış oldu. Nitekim önceki ümmetlere içkinin mübah kılınmasında maslahat vardı.³⁰⁷

Enbârî, Şer'î hükümlerin bir zamanda mübah, başka bir zamanda haram olabileceğine örnek olarak Hz. Âdem (a.s.) zamanında kız kardeşlerle erkek kardeşlerin evlenmesinin helâl, başka zamanda ise bu evlilik türünün harâm olmasını göstermektedir. Ona göre Âdem (a.s.) zamanında bu durum yasak olsaydı, nesil kesilirdi ve insanlık devam edemezdi. Ama daha sonraki zamanlarda böyle bir sorun yoktur.³⁰⁸

³⁰⁷ *ed-Dâ'i*'nin muhakkiki, aklı gidermek, malı boşa götürmek ve insanlar arasında kin ve düşmanlık meydana getirmek gibi özellikleri olan içkinin bizden önceki ümmetlere nasıl mübah kılındığını sormakta, bunun şeriatlerin maksatlarından olan "aklın muhafazası" ilkesiyle çeliştiğini ileri sürmekte ve böylece Enbârî'nin bu yorumunun yerinde olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Enbârî, *ed-Dâ'i ile'l-İslâm*, 320.

³⁰⁸ Enbârî, *ed-Dâ'i ile'l-İslâm*, 321.

Böylece maslahatların zamanlara göre değiştiğini, bir zamanda faydalı veya zararlı olan şeyin, başka bir zamanda faydalı veya zararlı olmasının zorunlu olmadığını söyleyen Enbârî, bu durumun neshin câiz olduğunu ispat ettiğini ifade etmektedir.³⁰⁹

Enbârî, eğer Yahudiler, “emredilen şeyin yasaklanması veya yasaklanan bir şeyin emredilmesi câiz olsaydı, fesadı emretmesi veya salâhı nehyetmesi nedeniyle bunun sefehe yol açacağını” veya “emredilen şeyin murâd ve nehyedilen şeyin ise mekrûh olması sebebiyle bir şeyin hem murâd hem de mekrûh olmasına yol açacağı, bunun da bir çelişki doğurduğunu” ileri sürmelerine karşı, bu düşüncenin doğru olmadığını söylemektedir. Çünkü emredilen bir şeyi yasaklamanın veya yasaklanan bir şeyi emretmenin vaktinin dışında olması sefeh ve çelişkiye neden olmaz. Bir şey bir vakitte salâh, başka bir vakitte fesad olabilir. Nitekim Ramazan ayında oruç tutmak tâattir; bayram ve teşrik günlerinde oruç tutmak ise günahdır.³¹⁰

Bu örneklerin dışında Enbârî, eşyalarda yaratılmadan sonra yok etme, yaşatma ve öldürme, siyahlaştırdıktan sonra beyazlaştırma gibi özellik değişimi caiz olduğundan benzer şekilde neshin de caiz olduğunu söylemiştir. Ayrıca o, Yahudilerin kendi dinleri açısından neshi caiz görmemelerinin yanlış bir tutum olduğuna değinmektedir. Enbârî bu düşüncesini Yahudilerin kendi kitaplarından getirdiği argümanlara dayandırmaktadır.

Enbârî, neshin mümkün olduğuna dair Tevrât’tan bazı deliller sunmuştur:

a) Enbârî, ellerindeki Tevrât’ta şu ifade geçtiği halde Yahudilerin neshi inkâr etmesinin nasıl mümkün olduğunu sorar: “İbrâhîm’e (a.s.), İshâk’ı ve Lût kavminin helâk olacağını müjdeleyen melekler, kendilerine takdim edilen mayasız ekmek, kızarmış buzağı, süt ve yağ yediler.”³¹¹ Ancak bu yiyecekleri birlikte tüketmek uzun zamandır Yahudiler için haram kabul edilmektedir. Bu sebeple Yahudiler bu tür yiyecekleri birlikte tüketmezler. Enbârî bu noktada Yahudileri “*Bu yiyecekleri tek*

³⁰⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 321.

³¹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 321-322.

³¹¹ “İbrahim hemen çadıra, Sara’nın yanına gitti. Ona, “Hemen üç ölçek ince un al, yoğur ve pide yap” dedi. Ardından sığırlara koştu. Körpe ve besili bir buzağı seçip uşağına verdi. Uşak buzağıyı hemen hazırladı. İbrahim hazırlanan buzağıyı yoğurt ve sütle birlikte götürüp konuklarının önüne koydu. Onlar yerken o da yanlarında, ağacın altında durdu.” Tekvîn. 18: 6-8.

*öğünde yemek Hz. İbrahim'e helal kılınmışken Yahudiler nasıl kendilerine haram sayabilmektedirler?" diye sormakta dır.*³¹²

b) Yine Tevrât'ta şöyle geçmektedir: "Kral Avimelek, İbrâhîm'e eşi Sâre'yi sorunca "O kız kardeşimdir" dedi. Avimelek, onun eşi olduğunu öğrenince ona "Yaptığın işi gördün mü?" dedi. İbrâhîm de ona, "Bunu, burada hiç Allah Teâlâ'dan korku olmadığı için söyledim. Zira eşim sebebiyle beni öldürebilirlerdi. Gerçekten o kız kardeşimdir; babamın kızıdır, ama annemin kızı değildir." dedi."³¹³ Buna göre Yahudiler, İbrâhîm'in (a.s.) babasından olan kız kardeşiyle evlendiğini kabul etmektedir. Hâlbuki bu, onlara göre bugün haramdır. İşte bu, inkâr ettikleri neshin kanıtıdır.³¹⁴

c) Enbârî, Tevrât'ta İmrân b. Fâhes b. Lâvi'nin, Lâvi'nin kızı Yokovet ile evlendiğinin ve onun Mûsâ, Hârûn ve Meryem'i doğurduğunun³¹⁵ geçtiğini, buna göre onların Mûsâ ve Hârûn'un babasının halası ile evlendiğini kabul ettiklerini, hâlbuki bugün bunun onlara göre haram olduğunu, bunun da inkâr ettikleri neshin kanıtı olduğunu ifade etmektedir.³¹⁶

d) Tevrât'ta Yakûb'un (a.s.) iki kızkardeşe aynı anda evlendiği geçmektedir.³¹⁷ Enbârî, bunun Yahudilere göre haram olduğunu söylemektedir. Ona göre Tevrât'tan yapmış olduğu bu nakillerin hepsi inkâr ettikleri neshin ispatıdır.³¹⁸

Neshi Tevrât'tan deliller sunarak ispat eden Enbârî'ye göre Yahudiler, bunların peygamberlere helâl olmadığını söylerlerse, kendi peygamberlerine fasid evlilikler nisbet etmiş olurlar. Peygamberler ise böyle şeylerden münezzehtirler. Şayet Yahudiler, bu fiillerin peygamberler için de haram olduğunu söylerlerse, bu durumda inkâr etmiş oldukları neshin sabit olmuş olur.³¹⁹ Böylelikle Enbârî emrin yasaklamayla, yasaklamanın emirle ve bazı şeriatlerin bazılarıyla neshinin caiz olduğunun ortaya çıktığını söylemektedir.

³¹² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 322-323.

³¹³ Yar.20:2-14.

³¹⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 323.

³¹⁵ "Amram halası Yokevet ile evlendi. Yokevet ona Harun ile Musa'yı doğurdu." Çık.6: 20.

³¹⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 324.

³¹⁷ Yar.29:15-30.

³¹⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 324.

³¹⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 325.

2) Allah Teâlâ'nın fiilleri illetli değildir. Bu yüzden O dilediğini yapar ve dilediğine hükmeder. Eğer biz O'nun fiillerinin illetli olduğunu söylersek, Allah Teâlâ'nın ezeli ilminde bu fiilin bu zamanda güzel olup onu emretmesinin ve başka zamanda çirkin olup onu nehyetmesinin geçmiş olması câizdir.³²⁰

3) Bütün zamanların fiillerden hâlî olması câiz olduğu gibi, aynı şekilde bazı zamanların da fiillerden hâlî olması câizdir. Mûsâ (a.s.) ve İsâ'nın (a.s.) zamanlarının fiilden hâlî olması câiz olursa, Muhammed'in (a.s.) zamanının da fiilden hâlî olması câizdir. Bu durum, Allah Teâlâ hakkında bedâ gerektirmez.³²¹

2.2.3. Enbârî'nin Yahudilerin Nesih Konusundaki Görüşlerini Eleştirisi

Enbârî, neshin mümkün olmadığı konusunda ittifak eden Yahudilerin, bunun açıklamasında ihtilaf ettiklerini ifade etmektedir. O, nesih hakkındaki düşüncelerine göre Yahudileri dört gruba ayırmıştır:

1. *Grup*³²²: Nesih aklen mümkün olmadığından onu şer'î olarak da mümkün görmeyenlerdir.

2. *Grup*: Şem'aniyye'dir. Onlara göre nesih aklen caizdir. Ancak tevkifi olarak caiz değildir.

3. *Grup*: Anâniyye'dir. Onlar için nesih hem aklî hem de şeri olarak mümkündür. Ancak onlar Allah'ın, Hz. Musa'dan sonra bir nebi göndermediğine inanmaktadırlar.

4. *Grup*: İseviyye olarak adlandırılan Yahudiliğin bu fırkası Hz. Muhammed'in gönderilen bir nebi olduğunu kabul etmektedir. Fakat onlar, Hz. Muhammed'in diğer milletlere gönderilmemiş olup yalnız Araplara gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia etmektedir.³²³

Enbârî, bu dört grubun görüşleri üzerinde tek tek durmuştur.

³²⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 325.

³²¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 325.

³²² Enbârî bu grubun özel bir isminden bahsetmemektedir.

³²³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 317-318.

2.2.3.1. Neshi Aklen ve Naklen Caiz Olmadığı Görüşünün Eleştirisi

Enbârî, bu grubun isminden bahsetmemiştir. Ona göre, neshi aklen caiz görmeyen birinci grubun şüphesi iki türlüdür:

Birinci şüphe: Nesih, *bedâ*³²⁴ –yani Allah’ın bir işe karar vermişken vazgeçmesi– ile ilgilidir. Bedâ, Allah için caiz olmayıp ancak fiillerin sonuçlarını bilmeyenler için mümkündür. Allah ise sonuçları bilmektedir. Öyleyse O’nun bir şeyi emredip sonra yasaklaması imkansızdır. Yahudilerin bir kısmı Allah’ın ilminde bulunmasından dolayı fiillerinde değişiklik yapmayacağını ileri sürerek neshi kabul etmemektedir.³²⁵

Enbârî, onların bu gerekçesini yanlış bulmakta ve neshin “bedâ”ya dalalet etmediğini söylemektedir. Çünkü Allah Teâlâ, eşyayı yaratmıştır ve eşyayı yaratmadan önce onun ne kadar iyi ve ne kadar kötü olduğunu bilmektedir. Sonra Allah onu önceki ilmindeki bir maslahattan dolayı emreder ve yine önceki ilmindeki bir kötülüğünden dolayı onu yasaklar.³²⁶

Enbârî, bu noktada Yahudilerin bir şeyin iyiliğinin veya kötülüğünün mutlak olup değişmeyeceğini söyleyebileceklerini ifade eder. O, Yahudilerin bu düşüncelerine aklî delillerle karşı çıkmaktadır. Enbârî, daha önce verdiği hekim-ilaç örneğini³²⁷ iyilik ve kötülüğün değişmesinin imkanı hakkında tekrar dile getirmektedir. İlaç yalnız hastayken kullanıldığında faydalıdır. Sağlığa kavuşulduğunda ilaç artık zararlı olmaktadır. Aynı şekilde lütuf ve sertlik, bir vakit

³²⁴ *Bedâ*, kök itibarıyla “zuhûr” (görünme, ortaya çıkma) demektir. Bedâ, zâhir olmayan bir durum açık hâle geldiği zaman kullanılır. Allah bizzat âlim olduğu için O’nun hakkında *bedâ*’ câiz değildir. O’nun neshettiği ve sâbit bıraktığı hükümler maslahata göre olmaktadır. Yoksa daha önce zuhûr etmemiş olan yeni durumlar zuhûr ettiği için değildir. *Bedâ*, birinin aynı mükellefe yasakladığı bir şeyi, yasakladığı şekilde ve yasakladığı dönem için emretmesidir. Böyle bir şey Allah hakkında câiz değildir. Çünkü bu durum düşüncede bir kararsızlık göstergesidir. *Nesh* ise, daha önce geçen bir hükmün, Kitâb ya da Sünnet’in ikinci bir hükmü ile kaldırılmasıdır. Bu nedenle, içkinin ve aklen mutlak olan başka şeylerin harâm kılınması, bunların mübahlıkları aklî olduğu için mübahlıklarının nesh edildiği söylenmiştir. Oysa, aklî hükümlerde “nesh” kelimesi kullanılmaz. Nesih hükmün geçerliğinin belli bir zamanda sona ermesidir, Yahudilerin ileri sürdüğü gibi bedâ (sonradan farkına varma) değildir. Bkz. Ebû Hilâl el-Askerî - Muhammed İbrâhîm Selîm, *el-Furûku ’l-Lügaviyye* (Kahire, ts.), “Bedâ”, 60; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te’vilâtü ’l-Kur’ân* (Daru’l-Mîzân, 2005), 1/199.

³²⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile ’l-İslâm*, 326.

³²⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile ’l-İslâm*, 327.

³²⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile ’l-İslâm*, 319-320.

iyiyken bir vakit kötüdür. Siyasetlerin hepsi vakitlere ve durumlara göre bazen iyi olurken bazen kötü olur. Allah sabiyi sabilikten çocukluğa, sonra orta yaşlılığa ve daha sonra yaşlılığa geçirdiği gibi insanı, sağlıktan hastalığa, hastalıktan sağlığa, yaşamdan ölüme ve başka şeylere iletir/dönüştürür. Bu durumlarda Allah'ın bedâ yaptığı söylenemez. Enbârî'ye göre Allah'ın bir şeyi başka bir şeye dönüştürmesiyle bedâ yapmış olmamaktadır. Allah'ın emirden sonra yasaklaması yahut tam tersi veya şeyleri bir halden diğerine geçirmesi O'nun ezelde ilminde mevcuttur. Bu sebeple Enbârî bu konuda bir çelişki görmemektedir.³²⁸

İkinci şüphe: Yahudilerden neshi aklen caiz görmeyen birinci grubun ikinci şüphesi neshin Allah'ı aciz duruma düşürmesine dayanmaktadır. Onlar; neshin mümkün görüldüğünde Allah'ın şeriatlerin ebediliğini kullarına bildirme noktasında aciz duruma getirdiğini düşünür. Yahudiler “Allah'ın bize “Cumartesi günü orucu her zaman/ebedi tutun” diyerek ebedileştirmesi veya “Cumartesi günü orucu tutun” demesiyle serbest bırakması Allah için imkânsız değildir.” demektedirler.

Eğer “Cumartesi orucunu her zaman/ebeden tutun” derse bu sözünde Allah, emri ebedilikle ilişkilendirmiş olur. Eğer bu emrin neshi caiz olsaydı Allah'ın şeriatinin ebedi olduğunu bize bildirmesinin düşünülmemesi gerekirdi. Çünkü ‘ebeden’ sözü ebediliğe dalalet etmektedir.

Allah'ın ‘Cumartesi orucunu tutun’ demesi ve bu emri geri alması onu sınırlamaz. Allah'ın bizden ibadeti devamlı yapmamızı istediğinin söylenmesi O'nu imkânsız kılmaz. Eğer Allah bizden ibadette devamlı olmayı isterse O, bunu ebedi olarak beyan edebilir.³²⁹ Ayrıca Yahudiler; ‘Allah bizden ibadeti mutlak olarak yerine getirmemizi istemedi’ denmesi durumunda ise Allah'ın kullarını cehalet itikadına maruz bırakması gerekir ki bu imkansızdır.³³⁰

Kısacası Yahudiler, neshin mümkün olması durumunda Allah'ın şeriatinin sonsuz olduğunu kullarına bildirmesi konusunda aciz duruma düşürdüğünü savunmaktadır. Enbârî'ye göre onların bu düşünceleri doğru değildir. “Cumartesi orucunu ebedi tutunuz” sözüyle elbette ki ebedilik kastedildiğini düşünen Enbârî, bu

³²⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 327.

³²⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 327.

³³⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 327-328.

emrin neshedildiğini söyleyen kişi mucizeler gösterirse durumun değişeceğini söylemiştir. Çünkü Allah, nübüvvet alametleri gösteren kimsenin mucizeyle gelmesi durumunda onu aklen tasdik etmeyi mecbur kılmıştır.

Enbârî, Yahudilerin ihtilâflı sözlerinden birinin de şu sözleri olduğunu söylemiştir: “Onu ebedî olarak hapiste bırakacağım.” Bu ifade, “Yaşadığı sürece, borcunu ödemedikçe veya suçundan dönmedikçe onu hapiste bırakacağım” anlamını taşımaktadır. Burada da durum böyledir.³³¹

Tevrat’ta Allah’ın İsrailoğullarına İsrail ve İshak zikredildikten sonra “Soyunuzu gökteki yıldızlar kadar çoğaltacağım. Söz verdiğim bu ülkenin tümünü soyunuza vereceğim. Sonsuza dek onlara miras olacak”³³² dediği geçmektedir. Ancak onlar kitaplarında kendilerine tahsis edildiği bu topraklara ebedi olarak malik olmamışlardır. Yahudiler bin yıldan uzun süredir oradan çıkarılmışlardır. Yahudiler bu haberi tahsis üzere hamletmiştir Allah Teâlâ hakkında caiz olmayan bir haberin tahsisinin onlara caiz olması, temelden yalandır. Tahsise dair bir delil bulunduğu zaman tahsisin caiz olması daha uygundur.

Ancak “Sebt’e (Cumartesi gününe) sarılın!” deyip emri mutlak olarak zikrettiği zaman, bu emrin her hâlükârda tekrar gerektirdiğini söylemeyiz. Biz emrin tekrar gerektirdiğini farzetsek bile, bu ancak onun fesadının ve neshinin açığa çıkmaması şartıyla olur. Çünkü onun acziyet, yokluk ve ölümle mukayyed olması caiz olduğu zaman, neshin olmamasıyla mukayyed olması ve bir engelin olmamasının şart koşulması da caiz olur.³³³

Enbârî, onların, şeriatlerin ebedi olduğunun bilinmesinin mümkün olmadığı düşüncesini kabul etmez. Aksine şeriatlerin ebediliğine delalet eden bir karinenin bulunması mümkündür. Bu karine peygamberlerin ‘Benden sonra peygamber gelmeyecek, benim şeriatim kıyamet gününe kadar nesh edilmeyecektir’ demesi gibi bir söz olabileceği gibi bir hal karinesi de olabilir. Ancak hal karineleri dil ile ifade edilemez. Onları açıklamakta insanın nutku tutulur, konuşamaz. Utanma, korkma ve

³³¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 328-329.

³³² Çık.32:13

³³³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 330.

karıncanın çalışması gibi. Biz bütün bunları zorunlu olarak hâl karinesiyle biliyoruz. Burada da böyledir.³³⁴

2.2.3.2. Neshin Tevkîfen Caiz Olmadığı Görüşünün Eleştirisi

Enbârî, Yahudilerin bir kısmının şer‘î olarak neshin mümkün olmadığını savunduğunu söylemiştir. Onlar neshi akli olarak mümkün görürken şer‘î olarak imkansız görmemektedirler. Enbârî, bu görüşü **Şem‘aniyye** fırkasına nispet etmektedir.³³⁵

Bunun aklen caiz, ancak tevkîfen (dinin bildirmesi açısından) caiz olmadığını iddia eden ve Musa’nın (a.s.) “Gökler ve yer devam ettikçe Sebt’e sarılın!” veya “Gökler ve yer devam ettiği sürece benim dinim devam edecektir!” sözlerine sarılan kimseye Enbârî eserinde şöyle cevap vermektedir:

“Musa’dan rivayet edilen böyle bir söz sahih değildir. Sonra bu, bir kısım Berâhime’nin “peygamberlerinden sonra peygamber olmayacağı” sözlerine zıttır. Onların bu husustaki iddiası sizin iddianız gibidir. Bu durumda Berahime, bu sözleri hüccet sahibi kimselerin naklettiğini ifade edebilir. Onların sözleri Yahudilerin sözleri gibidir.”³³⁶

Enbârî’ye göre Yahudilerin benzeri iddia edilmemiş bir şeyi ortaya atmaları imkansızdır. Yanı sıra onların naklinizin doğru olduğunu açıklamaya imkânınız yoktur. Çünkü Berahime’nin olmadığı gibi, Yahudilerin de bu hususta bir isnâdı (sened zinciriniz) yoktur. Zira şariatleri koruyan muttasıl isnâd, İslâm milletine özgü olup diğer milletlerde yoktur.”³³⁷

Enbârî, Yahudilerin bu konudaki “Gökler ve yer devam ettiği sürece benim dinim devam edecektir!” gibi nakillerinin doğru olmamasının iki delili olduğunu öne sürer:

1) Eğer bu nakil sahih olsaydı, mutlaka Yahudilerin bu hususta Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (a.s.) ile tartışmış olması gerekirdi. Yahudiler, Hz. Muhammed (a.s.) ve Hz. İsa (a.s.)’ın delillerini ve mucizelerini boşa çıkarmayı amaçlıyorlardı Şayet bu nakilleri sahih olsaydı, Muhammed (a.s.) ve İsa (a.s.)’ın aleyhinde

³³⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 330.

³³⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 318.

³³⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 331.

³³⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 331.

kullanabilecekleri en kuvvetli delil bu olurdu. Enbârî'ye göre bunu, Yahudilere İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913-14)³³⁸ öğretmiştir. İbnü'r-Râvendî onlara, “Müslümanlara, kendilerinin Muhammed'in (s.a.v.) “*Benden sonra peygamber gelmeyecektir. Ben peygamberlerin sonuncusuyum.*”³³⁹ dediğini söyledikleri gibi söyleyin!” dediği nakledilir.³⁴⁰

2) Onların Musa'nın şeriatinin ebedi olduğu iddialarının doğru olmadığına bir diğer delili ise Allah Teâlâ'nın Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) açık mucizelerle ve göz alıcı ayetlerle desteklemesidir. Enbârî'ye göre eğer Yahudilerin Musa'dan (a.s.) yaptığı bu nakil sahih olsaydı, şu durumlar söz konusu olurdu:

a) Ya Musa (a.s.) bu sözünde yalancı olurdu. Hâlbuki peygamber olması hasebiyle o, bundan münezzektir.

b) Ya da her ikisi de yalancı olmalarına rağmen Allah, Muhammed (s.a.v.) ve İsa'yı (a.s.) mucizelerle desteklemiş olurdu ki bu imkânsızdır. Çünkü Allah, bir yalancıyı mucize ile desteklemez. Çünkü bu durumda delil, medlûle (delil getirilen şeye) muhalif olurdu. Tıpkı tevhide delil getirip şirke delalet etmesi gibi. Bu ise imkânsızdır.³⁴¹

Enbârî'ye göre bu noktada Yahudiler şöyle bir itirazda bulunabilirler:

“Yahudilerin, benzer şekilde İsa (a.s.) ve Muhammed (a.s.) ile tartıştıkları kendilerinden nakledilmiştir. Fakat siz bunu nakletmediniz. Çünkü sizin onu reddetmeniz zordu. Sizin, “Yahudilere İbnü'r-Râvendî öğretti.” sözünüz asılsız bir iddiadır. Çünkü Yahudiler büyük ve kalabalık bir topluluktur. Böyle bir şey onlara gizli kalmaz. Yine sizin “İsa (a.s.) ve Muhammed (s.a.v.) ayetler ve mucizelerle geldiler. Biz, peygamberimizin şeriatinin ebedi olduğu ve dinin sürekli yaşayacağı sahih iken o ikisinin iddialarına kulak asmayız. Nitekim size nebilik iddia eden birisi gelse ve sizi mucizesini düşünmeye davet etse, siz ondan yüz çevirirsiniz ve onun mucizesi hakkında düşünmezsiniz. Çünkü sizin nebinizden sonra bir nebi

³³⁸ İbnü'r-Râvendî, mülhidce fikirleri yansıtan eserleri ve müfrit Şiîliğiyle tanınan kelâm âlimi ve filozoftur. Geniş bilgi için bkz: İlhan Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/179-184.

³³⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Fiten*, ts., 3/338; Ebû Dâvûd, *Fiten*, ts., 5/396; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, ts., 5/278, 396.

³⁴⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 331-332.

³⁴¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 332-333.

gelmeyeceği yalnızca sizin için sahihtir. İşte biz de sizin yaptığınız gibi yapıyoruz.”³⁴²

Enbârî, Yahudilerin İsa (a.s.) ve Muhammed (s.a.v.) ile tartıştıkları, ancak Müslümanların bunu nakletmedikleri iddialarının boş bir iddia olduğunu söylemektedir. Çünkü Hristiyanlar ve Müslümanlar kalabalık ümmetlerdir, sayıları çoktur ve bir ülke ile de sınırlı değildirler. Böyle kalabalık toplulukların içinde bir haberi işitip de nakletmeme hususunda bütün halkın ittifak halinde olmaları imkânsızdır. Böyle bir şey bilginin mütevâtir haberle meydana gelmemesine ve Musa’nın (a.s.) nübüvvetinin ve mucizelerinin sabit olmamasına yol açar. Hâlbuki biz bunlara şehadet ediyoruz. Çünkü bunlarla ilgili haber bize tevâtür yoluyla ulaştı.³⁴³

Onların, “Biz, peygamberimizin şeriatının ebedi olduğu sahih iken İsa (a.s.) ve Muhammed’in (a.s.) iddialarına kulak asmayız.” sözlerine Enbârî şöyle karşı çıkmaktadır:

“Biz buna, ancak araştırma ve keşif gerekli olduğunda ihtiyaç duyarız. Fakat hak ortaya çıkıp parladıktan, sabahın ışığı lambaya ihtiyaç bırakmadıktan sonra, artık yüz çeviren ve inat eden kimseye itibar edilmez. Onun ileri sürdüğü darb-ı meseller, kendisine Mekke’nin var olduğu haber verilen, fakat “Ben Mekke’nin varlığını tasdik etmiyorum ve ona kulak asmiyorum!” diyen kimsenin sözü derecesindedir. Bu hususta bir inatçı ile tartışılmaz ve onun inadı itibara alınmaz.”³⁴⁴

2.2.3.3. Neshi Aklen ve Şer‘an Caiz Görüp Sonraki Peygamberleri Reddedenlerin Görüşünün Eleştirisi

Yahudilerden, neshi aklen ve şer‘an caiz görüp ancak Musa’dan (a.s.) sonra nebi gönderilmediğini düşünenlere –yani **Annâniyye**’ye³⁴⁵– karşı Enbârî, neshi aklen ve şeran caiz gördükten sonra Hz. Musa’dan sonra gelen nebilerin nübüvvetini inkar etmeyi anlamsız bulmaktadır. Çünkü Hz. Muhammed’in ve Hz. İsa’nın nübüvvetinin

³⁴² Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 333.

³⁴³ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 334.

³⁴⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 334.

³⁴⁵ Annâniyye (Karrâûn/Karailer), sonradan ortaya çıkmış bir Yahudi fırkası olup M. 8. yüzyılda Bağdat’ta yaşayan Yahudi âlimlerinden Anân b. Davud tarafından Abbâsî halife Ebû Ca‘fer el-Mansûr zamanında kurulmuştur. Müslümanların hakimiyeti altında mezhepleşen bu hareket sözlü Tevrat’ı ve Rabbaniliği reddederek Tevrat’ın kendisine dönüşü savunmuştur. Mezhep daha sonraki yüzyıllarda Karaim adını almıştır. Onlar, Cumartesi ve bayram günleri konusunda diğer Yahudi fırkalarına muhaliftirler. Kuş, balık ve çekirge yemeyi yasaklarlar. İsa’nın (a.s.) öğüt ve nasihatlerini tasdik ederler. Bkz: Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 318; Mustafa Sinanoğlu, “Karailik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/424-426.

ispat edilme yolu Hz. Musa'nın nübüvvetinin ispatı gibidir. Peygamberlerin nübüvveti, inkarı mümkün olmayan mucizelerle desteklenir. Hz. Musa'dan sonra gönderilen peygamberlerin nebiliğinin inkar edilmesi Hz. Musa'nın peygamberliğinin de inkarına yol açar.³⁴⁶

Yahudiler; Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi bütün din mensuplarının Musa'nın nübüvvetinde icma etmiş olduklarını ancak İsa ve Muhammed'in (a.s.) nübüvvetinin böyle olmadığını söyleyebilir. Bu düşünceye Enbârî, Hz. Musa'nın nübüvvetini inkat edenler ile kıyas yaparak karşı çıkmaktadır. Eğer İsa ve Muhammed'in nübüvvetine icma olmaması sebebiyle karşı çıkılıyorsa farklı dinlerin mensuplarının ve Berâhime³⁴⁷, Mecûsîlik³⁴⁸ gibi kitlelerin ve Dehriyye'nin³⁴⁹ diğer türlerinin icmâıyla da Hz. Musa'nın nübüvvetinin batıl olması gerekir. Bu doğru olmadığından Yahudilerin de iddiası doğru olmaz.³⁵⁰

Enbârî, Yahudi fırkalarından İseviyye ve Nasara'nın Hz. İsa'nın nübüvvetini kabul etmesine rağmen Yahudilerin çoğunluğunun neden İsa'nın nübüvvetini kabul etmediğini sorduktan³⁵¹ sonra, Hz. Muhammed'in nübüvvetini Yahudi kaynaklarında ispatıyla ilgili bir olay anlatır:

“İmâmlardan birinin Yahudi âlimlerinden biriyle tartıştığı rivayet edilir. Yahudi ona dedi ki: “Sen Musa'nın nübüvveti hakkında bana muvafakat etsen de, ben Muhammed'in nübüvveti hakkında sana muvafakat etmem.” İmâm ona şöyle dedi: “Eğer Musa Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetini ikrâr etmiş ve onu müjdelemişse, ben de onun nübüvveti hakkında sana muvafakat ederim. Eğer Musa Muhammed'in nübüvvetini onaylamamışsa, ben onun nübüvveti hakkında seninle hem fikir olmam. Bunun üzerine Yahudi sustu.”³⁵²

³⁴⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 335.

³⁴⁷ Berâhime (Brahmanizm), Hindistan'da kutsal metin kabul edilen Vedalar'ın yorumu mahiyetindeki Brahmanalar'da yer alan ve kast sisteminin en üst tabakasını oluşturan Brahmanlar'ca temsil edilen dinî yapıdır. Geniş bilgi için bkz.:Günay Türmer, “Brahmanizm”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/329-333.

³⁴⁸ Mecûsîlik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşan bir dindir. Geniş bilgi için bkz.:Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-284.

³⁴⁹ Dehriyye, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımıdır. Geniş bilgi için bkz Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109.

³⁵⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 335.

³⁵¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 335.

³⁵² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 336.

Allah Teâlâ, Musa'ya (a.s.) İsrailoğullarına “Allah'ın Tanrı olan Rab senin için aranızdan, kardeşlerinden benim gibi bir peygamber çıkaracak; onu dinleyeceksin.”³⁵³; “Onlar için kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım ve sözlerimi onun ağzına koyacağım ve ona emredeceğim her şeyi onlara söyleyecek. Ve vaki olacak ki, benim isimle söyleyeceği sözlerimi dinlemeyecek olan adamdan ben arayacağım.”³⁵⁴ şeklinde söylemesini emretmesine rağmen, bir Yahudinin Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetini inkâr etmesi nasıl mümkün olur?³⁵⁵

Tevrat'ın bu bölümünde Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetini ispat hususunda yeterli delil vardır. Çünkü Tevrat'ta, Allah'ın İsrailoğullarına kardeşlerinin arasından bir nebi göndereceğine açık bir uyarı vardır. Musa'dan sonra 3000 senedir günümüze kadar kardeşleri Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib'in dışında onları kendisini tasdike davet eden hiçbir nebi olmadı. Özellikle Allah'ın Musa'ya söylediği “*senin gibi*” sözü, problemi ortadan kaldırmakta, Muhammed'in nübüvvetinin sıhhatine dair delil açıklığa kavuşmakta ve kitaplarında Musa'nın şeriatının dışında kendilerine gelen sadık bir nebiye tabi olmalarını yasaklayan bir şeyin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Böylece iddia ettikleri şey bâtıl olmaktadır.³⁵⁶

2.2.3.4. Hz. Muhammed'in Sadece Araplara Gönderildiği Görüşünün Eleştirisi

Enbârî, Yahudilerden bir kısmının Hz. Muhammed'in İsrâiloğullarına gönderilmeyip yalnız İsmâil oğullarına gönderilmiş bir peygamber olduğuna inanan fırkanın **İseviyye**³⁵⁷ olduğunu ifade etmiştir. Onlar, bu konudaki düşüncelerini İsmail

³⁵³ Tesniye.18:15.

³⁵⁴ Yas.18:18-19.

³⁵⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 336.

³⁵⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 336-337.

³⁵⁷ İseviyye, 8. yüzyılda İran'da Ebu İsa İshak b. Yakup el-İsfahani tarafından kurulmuş bir Yahudi mezhebidir. Kaynaklarda İslamiyetten sonra kurulmuş ilk Yahudi fırkası olarak geçmektedir. Ebu İsa, Halife Mansur zamanında yaşamış ve son Emevi halifesi Mervan b Muhammed el-Hammar döneminde fikirlerini yaymaya başlamıştır. Ebu İshak b. Yakup el-İsfahani, önce Mesih'in habercisi olduğunu daha sonra da İsrail oğullarını zulümden kurtarmak üzere Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir peygamber olduğunu iddia etmiştir. Ebu İshak b. Yakup el-İsfahani'nin en önemli görüşü ise Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmesidir. Ona göre Hz. İsa ve Hz. Muhammed kendi milletlerine gönderilen peygamberlerdir. Ebu İsa, Yahudilerin bu görüşü benimsemelerinin dinlerine göre bir sakıncası olmadığını söylemiştir. Çünkü onların kendi milletlerine gönderilmeleriyle Musa'nın şeriatı neshedilmemiş olmaktadır. Geniş bilgi için bkz.Halil İbrahim Bulut, “İseviyye (İslam Dünyasında

oğullarına kitap gönderilmemiş olmasıyla dayanmaktadır. İsmail oğullarına kitap gönderilmediğinden Allah onlara Kur'an'ı indirerek şeriatini öğretmiştir. Ancak İsrail oğulları zaten kitap ve şeriat sahibiydiler. Bu nedenle bir kitaba ve nebiye ihtiyaçları yoktu.³⁵⁸

Yahudiler Hz. Muhammed'in gönderilmiş bir nebi olduğunu kabul etselerde onun sadece Araplara gönderilmiş olduğunu savunmaktadırlar. Nebilerin başlıca özelliklerinden biri yalan söylememeleridir. Muhammed ise, kendi şeriatinin diğer şeriatleri nesh ettiğini söyledi ve: “*Musa b. İmran benim zamanımda olsaydı, bana tabi olmaktan başka yapacağı iş olmazdı.*”³⁵⁹ demiştir.³⁶⁰ Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Biz seni ancak bütün insanlara gönderdik.*” (Sebe, 34/28); “*De ki: Ey insanlar! Ben sizin hepinize Allah'ın resulüyüm.*” (A'râf, 7/158); “*(Ey Muhammed!) biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” (Enbiyâ, 21/107). Öyleyse Muhammed (s.a.v.), Yahudilere ve bütün insanlara gönderildiği halde nasıl onun nübüvvetini inkar edebilirler? Ayrıca Yahudilere daha önce kitap gönderilmiş olması tekrar kitap gönderilmeyeceği düşüncesini doğurmaz. Çünkü zamanın değişmesiyle maslahatlar da değişir.³⁶¹

Onlar bu hususta Allah Teâlâ'nın, “*Biz, her peygamberi kendi milletinin diliyle gönderdik.*” (İbrahim, 14/4) buyurduğunu ve bunun Muhammed'in (s.a.v.) risaletinin kendi dil mensuplarına mahsus olmasını gerektirdiğini düşünebilirler. Ancak bu durum onların ayetin anlamını saptırmaları sebebiyledir. Çünkü âyetin zahiri, her nebinin içinde doğup büyüdüğü kavminin diliyle gönderilmesini gerektirir. Âyette, Allah Teâlâ'nın her nebinin nübüvvetini kavmine tahsis ettiğine dair bir delil yoktur. “Kavminin” ifadesinden maksat, yakından veya uzaktan onunla nesep bağı olanlardır. Böylece Yahudilerin sarıldığı delil bâtıl olmuş oldu. Bu durumda Muhammed'in (s.a.v.) nebî olarak gönderildiği onlar için de sabit olunca , onu tasdik etmek gerekmektedir.”³⁶²

Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi”, *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 297-318; Harman, “Yahudilik”, 43/212-218.

³⁵⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 337.

³⁵⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, ts., 3/387.

³⁶⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 337.

³⁶¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 337-339.

³⁶² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 339.

Enbârî, Yahudilerin “Biz nebiyi yalanlamıyoruz. Biz, onun hakkında iddialarından dolayı sadece Müslümanları yalanlıyoruz.” söylemlerinin kendileri içinde doğru olamayacağını savunmuştur. Eğer bütün Müslümanların birleşerek bu hususta yalan söylemeleri mümkün olursa, şehir şehir dolaşan Yahudilerin de naklettiği şeylerde ittifak halinde yalan söylemeleri mümkün olur. Bu durum da bütün haberlerin iptaline yol açar. Bu ise doğru değildir ve Yahudiler de bu görüşü onaylamaz. Bu durumda ise Yahudilerin görüşünün batıl, bizim görüşümüzün ise doğru olduğu aşikar olmaktadır.³⁶³

2.3. HZ. İSÂ VE HZ. MUHAMMED’İN NÜBÜVVETİNİN İSPATI

Enbârî, İsâ ve Muhammed’in nübüvvetinin ispatını peygamberlerin kendi ellerinde gösterdiği âdete muhalif olarak meydana gelen mucizelere dayandırmaktadır.

Hiz. İsâ’nın (a.s.) nübüvvetinin delili; ölülere diriltmesi, amâları ve alaca hastalarını tedavi etmesi, gaybdan haber vermesi ve onun elinden ortaya çıkan diğer mucizeleridir. Bu mucizeler Kur’an-ı Kerim’de zikredilmektedir.³⁶⁴ Hristiyanların dalaletine sebep olan ayetler ve onların İsâ’nın tanrı olduğunu iddiaları, İsâ’nın gösterdiği mucizeler değildir. Musa’nın nübüvveti elinde görülen mucizelerle sabit olduğu gibi İsa’nın nübüvveti de aynı şekilde sabittir.³⁶⁵

Enbârî’ye göre, Hiz. Muhammed’in (s.a.v.) nübüvvetinin delili, kendisine diğer peygamberlerden daha çok meydan okunduğu sırada gösterdiği mucizeleri ve

³⁶³ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 339-341.

³⁶⁴ Hiz. İsâ’nın (a.s.) mucizelerinden bahseden bazı Kur’ân âyetleri şöyledir: “Onu İsrail oğullarına bir elçi yapacak: Ben size Rabbinizden bir mucize getirdim: Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratır, ona üflerim, Allah’ın izniyle hemen kuş olur; körü ve alacalıyı iyileştiririm; Allah’ın izniyle ölülere diriltirim; evlerinizde ne yiyip, ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanıcı iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır.” (Âl-i İmrân, 3/149); “Havariler demişlerdi ki: “Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi? (İsa): “İnanıyorsanız Allah’tan korkun!” dedi. “İstiyoruz ki, ondan yiyelim, kalplerimiz iyice yatışsın, senin bize doğru söylediğini bilelim ve bunu bizzat görenlerden olalım.” dediler. Meryem oğlu İsa da: “Allah’ım, Rabb’imiz, bizim üzerimize gökten bir sofrayı indir ki bizim için, önce ve sonra gelenlerimiz için (o gün) bir bayram olsun ve (o olay) Senden bize bir mucize olsun. Bizi rızıklandır, Sen rızık verenlerin en hayırlısı!” dedi. Allah buyurdu ki: “Ben onu sizin üzerinize indireceğim, ama sonra sizden kim inkâr ederse ben de ona dünyalarda hiç kimseye yapmayacağım azabı yaparım!” (Mâide, 5/112-115).

³⁶⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 340-341.

âyetleridir. Bu mucizelerin en açık olanı, Allah Teâlâ'nın, “De ki: *“Yemin olsun, eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine yardımcı olsalar bile, yine onun bir benzerini meydana getiremeyeceklerdir.”* (İsrâ, 17/88) buyurması üzerine, öncekilerin ve sonrakilerin benzerini getirmekten aciz kaldıkları Kur'an'dır.³⁶⁶

Hiz. Muhammed'in nebiliğinin delili olarak Enbârî (s.a.v.) onun mucizelerinden biri olan “ayın yarılması” hadisesini örnek göstermektedir. Ali b. Ebû Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik gibi sahabelerden rivayet edilen bu hadise Buhari ve Müslim başta olmak üzere çeşitli hadis kitaplarında yer almıştır. Bazı alimler Hiz. Muhammed'in bu mucizesini diğer milletler tarafından görülmemesi ve başka kaynaklarda yer almaması sebebiyle kabul etmemektedirler. Bazı alimler ise ayın yarılması hadisesinin fiili olarak gerçekleşmediği yalnız müşriklere öyle görüldüğü şeklinde yorumlamıştır. Bâkılânî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Nûreddin es-Sâbûnî, Fahreddin er-Râzî ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî gibi âlimler inşikâku'l-kameri Hiz. Peygamber'in hissî mucizeleri arasında saymışlardır.³⁶⁷

Bunun dışında başka mucizeleri de bulunduğunu ifade eden Enbârî bu konuyu kitabın son bölümünde Hiz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı başlığı altında genişçe ele almaktadır.³⁶⁸

Bu noktada Enbârî inanmayanların Kur'an'ın Hiz. Muhammed'in gösterdiği bir mucize olduğunun ve Kur'an'ın başkası tarafından da meydana getirilmemiş olmasının delilinin ne olduğunun sorgulayabileceğini söylemiştir. Ayrıca Enbârî, inanmayanların “*Kur'an'a muarazada bulunulduğunu ve saklanması gereken sebeplerden dolayı bu muarazanın gizlendiğini neye dayanarak inkâr ediyorsunuz? Bunların nakledilmesi, gizlenmesinde bir amaç bulunmayan devletlerin ve haberlerin nakledilmesi gibi değildir. Çünkü muarazanın gizlenmesi, bir devletin ikamesine veya*

³⁶⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 341.

³⁶⁷ İlyas Çelebi, “İnşikâku'l-kamer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/343-345.

³⁶⁸ Kemâlüddîn el-Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm, Nâşirin Mukaddimesi* (Beyrut, 1988), 341; Enbârî'nin, Hiz. Peygamber'in mucizeleriyle ilgili verdiği bilgi için bkz. *Kemâlüddîn el-Enbârî, ed-Dâi ile'l-İslâm, Nâşirin Mukaddimesi*, 432-452.

bir memleketin zabtına bağlanabilir. Dolayısıyla onun yayılmasına engel olunur, gizlenmesi sağlanır ve anlatılması yasaklanır.” şeklinde itirazda bulunabileceğini nakleder.³⁶⁹

Yukarıda da bahsedildiği gibi Enbârî de inanmayanların ayın yarılmaması hadisesinin *âhâd haber* olarak nakledilmesini eleştirebileceklerini söylemiştir. Çünkü *mütevâtir* olarak aktarılmayan bu haber zayıf bir haber olduğundan sahih de olmaması gerekir.³⁷⁰

Enbârî, bazı İslam alimleri tarafından da ifade edilen bu eleştiriyi şu şekilde açıklamıştır:

“Biz, Kur’ân’ın Hz. Muhammed’in (s.a.v.) elinde zuhur ettiğini, inkârı mümkün olmayan ve zarurî ilim gerektiren mütevâtir haberle öğrendik. Bu hususta aslâ şüphe yoktur. Nitekim Nebî’nin (s.a.v.) Mekke ve Medine’de bulunduğunu da mütevâtir haberle öğrendik. Kur’ân’ın Hz. Peygamber tarafından ortaya konulduğu ve onun tarafından necm necm (parça parça) bir araya getirildiği hususunda ihtilaf yoktur. Eğer bir insan kendini bunu inkâr etmeye sevk ederse, zorla bir inatçı olarak inkârcı olmuş olur.”³⁷¹

Enbârî, yine bu durumu onların kendi kitaplarıyla açıklamaya devam etmiştir. Onlara “Musa ve İsa tarafından ortaya konulmamış olan Tevrat ve İncil nereden size ait oluyor?” diye sorulduğu zaman onların bunu tevâtür yoluyla ispat etmekten başka yolu yoktur. Durum burada da böyledir. Hatta Kur’ân’ın Muhammed (s.a.v.) tarafından getirilişi Tevrat ve İncil’in Musa ve İsa tarafından getirilişiyle kıyaslandığında Kur’an’ın getirilişi ve nesilden nesle nakledilmiş olması daha açık ve daha meşhurdur. Çünkü Kur’ân hakkındaki tevâtür, Tevrat ve İncil hakkındaki tevâtürden daha çoktur. Ayrıca Kur’an zaman bakımından da diğer kutsal kitaplardan daha yakın bir dönemde indirilmiştir. Böylece Kur’an’ın tevâtür yoluyla nakleden kişilerin isnad zinciri Hz. Peygambere ulaşmaya kadar tek tek açıkça ve herkes tarafından bilinmektedir. Yahudilerin ve Hristiyanların kitaplarının ise tarhi serüveni bu şekilde değildir. Onların isnad zincirleri kayıptır. Şüphesiz tevâtür ve âhâdın

³⁶⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 341-342.

³⁷⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 342.

³⁷¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 342.

vasıflandığı ‘an‘ane yoluyla gelen muttasıl isnâd, başka milletlerde yoktur. Bu, sadece İslam ümmetine mahsustur.³⁷²

2.4. TEVRAT’IN TEBDİL VE TAHRİF EDİLMESİ

Reddiye türü eser kaleme alanların birçoğu gibi Enbârî’inde Yahudilik ve Hristiyanlığı reddederken dayandığı temel argümanlardan biri onların kutsal kitaplarının tahrif ve tebdile uğramasıdır. Enbârî, Tevrat ve İncil’de sayılamayacak kadar çok değişiklik olduğunu eğer bunları açıklamak isteseydi ciltlerce kitap yazılması gerektiğini söylemiştir. O, Tevrat’ın ve İncil’in tahrif edilen kısımlarından birkaçını ele almakla yetinmiştir. Enbârî’nin tespit ettiği Tevrat’taki değişimlerden bazıları şu şekildedir;

1) Tevrat’ın Tekvin bölümünde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Aden’den bir ırmak doğuyor, bahçeleri sulayıp orada dört kola ayrılıyordu. İlk ırmağın adı Nil’dir.*³⁷³ *Altın kaynakları olan Havila sınırları boyunca akar. (Orada altın bulunur.) İkinci ırmağın adı Ceyhan’dır. O, Habeş dağlarını kuşatır. Üçüncü ırmağın adı Dicle’dir. Dördüncü ırmağın ismi ise Fırat’tır.*”³⁷⁴

Enbârî, Yahudilerin “Ceyhan, Habeş arzıyla çevrilidir.” sözünün açık bir yalan olduğunu söylemiştir. Çünkü buradaki Sudan milletleri, Hint Okyanusunun batısı ile Kızıldeniz arasında bulunmaktadırlar. Hindistan’dan Yemen’e kadar olan bölgede Nil dışında nehir yoktur. Enbârî, bu bilgi ya ahmak bir câhil³⁷⁵ ya da şeriatlerle ve mensuplarıyla alay etmek isteyen yalancı bir mülhid tarafından Tevrat’a eklendiğini böylece Tevrat’ın tahrif edildiğinin zorunlu olarak bilineceğini söylemiştir. Çünkü Allah ve O’nun peygamberleri, hissin ve gözün yalanladığı bir haberi bildirmekten münezzehler.

2) Onların Tevrat’taki sözlerinden biri, Yakup’un evlatlarının ve bunların arasında Rahel’in iki oğlu Yusuf ve Bünyamin’in de zikredilmesi, sonra da “*Yakup’un Paddan-Aram’da doğan oğulları bunlardır.*” denilmesidir.³⁷⁶

³⁷² Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 342-343.

³⁷³ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 343.

³⁷⁴ Yar.2:10-14.

³⁷⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 344.

³⁷⁶ Yakup’un evlatlarının Tevrat’ta zikredildiği yerler için bkz. Yar.35:23-26.

Paddam-Aram, hâla Laban (Lavan)'ın ülkesidir. Bu bir yalandır. Çünkü Tevrat'ta bahsedildiğine göre Bünyamin, Beytü'l-Makdis'ten dört mil uzaktaki Beyt Lahim'de doğdu.³⁷⁷ Allah'ın ve O'nun peygamberlerinin kelamı bu gibi yalandan münezzektir.

3) Onların Tevrat'taki sözlerinden biri şudur: “Yehuda b. Yakup, karşılaştığı bir kadınla (Tamar'la) en büyük evladını evlendirdi. Oğlu kadınla birlikte oldu, ondan çocuğu doğdu ve sonra öldü. Yehuda, o kadınla ikinci oğlunu evlendirdi. Bir müddet sonra bu oğlu da öldü. Sonra kadını üçüncü oğlu Şela ile ileride evlendirmek üzere babasının evine gönderdi... Bir ara (Tamar'a, “Kayınbabam sürüsünü kırmak için Timna'ya gidiyor.” diye haber verdiler. Tamar üzerindeki dul giysilerini çıkardı. Peçesini örttü, sarınıp Timna yolu üzerindeki Enayim Kapısı'nda oturdu...)³⁷⁸ Yahuda onu görünce fahişe sandı ve onu ayartmak istedi. Kadınla cinsel ilişkide bulunmak için ona bir oğlak verdi; asasını, yüzüğünü ve kuşağını kadına rehin bıraktı ve onunla ilişkiye girdi. Sonra zaman geçti ve kadın hamile kaldı. Kadının hamile olduğu ortaya çıkınca Yehuda, kadının yakılmasını emretti. Kadın asayı, kuşağı ve mührü çıkardı ve dedi ki: “Bunların sahibinden hamile kaldım.” Hikâyeyi anlattı ve onu terk etti. Bu zinadan ikiz çocuk doğdu. Onlardan biri, Davud ve Süleyman'ın (a.s.) neslinden olan Fariz (Peres)'dir.³⁷⁹

Allah Teâlâ'nın peygamberlerinden herhangi biri veled-i zinâ olmaktan münezzektir. Enbârî, onların, bunun o dönemde caiz ve mübah bir nikâh olduğunu iddia etmelerine karşılık, onlara şu soruların yöneltileceğini söylemiştir: “Eğer babanın oğlun zevcesiyle ilişkiye girmesi mübah ise o (Yehuda) niçin kadını yakmak istemiştir? Yine bu durum helal ise Yehuda kadın ile sonra neden cinsel ilişkide bulunmadı. Bazı Tevrat nüshalarında onu fahişe zannettiği şeklinde geçse de, size göre oğulun zevcesi babaya helâl midir?”³⁸⁰

4) Onların Tevrat'taki sözlerinden biri, Yakup'un çocuklarının zikredilmesi sırasında, Bünyamin'in soyundan gelen on evladının arasında Bela', Na'mân ve Ezd'i zikretmesidir.³⁸¹ Sonra da beşinci sifrede Na'mân ve Ezd'in Bünyamin'in çocukları olduğunu zikretmesidir. Çocuklardan yalnızca sekizini zikretti.³⁸²

³⁷⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 345.

³⁷⁸ Yar.38:13-14.

³⁷⁹ Bu Tevrat hikâyesinin tamamı için bkz. Yar.38:1-30.

³⁸⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 346.

³⁸¹ Yar.46:21.

³⁸² Çölde Sayım.26:19-40.

Enbârî, Allah'ın kelâmının böyle yalan bir karıştırmayı kaldırmayacağını ifade eder. Bunların dışında Tevrat'taki pek çok yer tahrife dalalet etmektedir. Bunun bir diğer delili de Yahudilerin elindeki Tevrat'ın, Hristiyanların ve Samirilerin ellerindeki Tevratlardan farklı olmasıdır. Onlardan her biri³⁸³ Allah'ın Musa'ya indirdiği Tevrat'ın kendi ellerinde bulunan Tevrat olduğunu iddia etmektedirler.

5) Yahudilerin Tevrat'ında, “dünyanın yaşının, Allah'ın Âdem'i yaratmasından İbrahim'in doğumuna kadar geçen 1946 yıl olduğu” geçmektedir.

•Hristiyanların Tevrat'ında, “3028 yıl” olarak geçer. Başka bir nakilde ise, “1238 yıl” olarak geçer.

Bu ihtilaf da, Tevrat'ın kesin olarak değiştirildiğine dair delildir.

6) Bunların dışında Yahudilerin ve Hristiyanların elindeki Tevratların arasında anlatılan olaylarla ilgili sayısal bilgilerde net farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

- a) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, “Âdem 130 yaşında iken Şit doğdu.” şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta ise, “Âdem 230 yaşına geldiğinde Şit doğdu.” şeklinde geçer.
- b) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, “Şit 105 yaşında iken Enoş doğdu.” şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, “Şit 205 yaşına geldiğinde Enoş doğdu.” şeklinde geçer.
- c) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, “Enoş 90 yaşında iken Kenan doğdu.” şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, “Enoş 190 yaşına geldiğinde Kenan doğdu.” şeklinde geçer.
- d) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, “Kenan 90 yaşında iken Mahalalel doğdu.” şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, “Kenan 190 yaşına geldiğinde Mahalalel doğdu.” şeklinde geçer.
- e) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, “Mahalalel 65 yaşına ulaştığında Yares (Yeret) doğdu.” şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, “Mahalalel 165 yaşına ulaştığında Yares (Yeret) doğdu.” şeklinde geçer.

³⁸³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 347.

- f) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Hanok 65 yaşına ulaştığında Metuşelah doğdu." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Hanok 165 yaşına ulaştığında Metuşelah doğdu." şeklinde geçer.
- g) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Arpakşat 35 yaşına ulaştığında Şelah doğdu. Arpakşat 438 yıl yaşamıştır." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Arpakşat 135 yaşına ulaştığında Kenan doğdu. Arpakşat 465 sene yaşamıştır. Kenan 130 yaşına ulaştığında Şelah doğdu." şeklinde geçer. Bu apaçık ihtilaf değişime uğradığının delilidir.
- h) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Şelah 30 yaşına ulaştığında Ever doğdu. Şelah'ın ömrü 433 yıl idi." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Şelah 130 yaşına ulaştığında Ever doğdu. Şelah'ın ömrü 360 yıl idi." şeklinde geçer.
- i) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Ever 34 yaşına ulaştığında Peleg doğdu." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Ever 134 yaşına ulaştığında Peleg doğdu." şeklinde geçer.
- j) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Seruk 30 yaşına ulaştığında Nahor doğdu." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Seruk 130 yaşına ulaştığında Nahor doğdu." şeklinde geçer.
- k) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, "Nahor 29 yaşına ulaştığında Tareh doğdu." şeklinde geçer. Hristiyanların elindeki Tevrat'ta, "Nahor, 79 yaşına ulaştığında Tareh doğdu." şeklinde geçer.
- l) Yahudilerin elindeki Tevrat'ta, İbrâhîm'in babası Tareh'in yaşı 205 olarak zikredilir. Bazı eski Hristiyan kitaplarında, Tareh'in ömrü 208 yıl olarak geçer. Başka yerlerde de bu şekilde geçmektedir.³⁸⁴

Bahsedilen bu farklılıklar, Tevrât'ın tahrif edildiğini apaçık ortaya koymaktadır. Tevrat'ın değiştirildiğinin kanıtı olarak Hristiyanların kitaplarından deliller sunan Enbârî'nin, İncil'in değiştirilmesi konusundaki delillerini Hristiyanlığın reddi başlığında detaylı bir şekilde değinmektedir.

³⁸⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 348-351.

Enbârî, yukarıda Tevrat'ın tahrife uğradığına dair zikredilen maddelerin Kur'an ve Tevrat'ın tevâtüren nakli arasında bir benzerlik bulunmadığını açıkça ortaya çıkardığını söylemektedir. Bu sebeple birisi Kur'an'a bir kelime veya sûre eklemek bir yana, bir harf veya hareke bile eklemeye yeltense, Kur'an tevâtüren nakledildiği, isnâdı ve hıfzı sahih olduğu için mekteplerdeki öğrenciler ve sokaktaki çocuklar bile bunu reddedecektir. Çünkü Kur'an'ın tevâtürü sağlam kaynaklara dayanmaktadır.³⁸⁵

Enbârî, Yahudilerin, “Niçin Kur'an'a muarazada bulunulduğunu ve bu muarazanın ortaya çıkmadığını inkâr ediyorsunuz?” sözlerine karşı şöyle demektedir:

“Bu iddianın, fasid ve yakıştırma olduğu açıktır. Eğer böyle bir şey demek caiz olsaydı, Hz. Peygamber zamanında hepsi Bedir'den daha büyük ve yüz gazvenin meydana geldiğini, ancak Müslümanların siyaset gereği bunların hepsinin üzerini örttüklerini ve gizlediklerini söylemek de caiz olurdu. Ne var ki, sözü bu noktaya getiren kişinin akıl sahibi mertebesinde düşüğü aşikârdır. Dolayısıyla onunla alay etmek ve dalga geçmek gerekir.”³⁸⁶

Enbârî bu noktada Yahudilerin Ayın yarılmayı hadisesini inkar etmelerine karşı deliller sunarak olayı ispata çalışmıştır. Yahudilerin, “Ayn yarılmayı sahih olsaydı mütavâtir olarak nakledilirdi. Onun âhâd olarak nakledilmesi, onun zayıf ve bozuk olduğuna delalet eder” sözlerine karşı şöyle der:

“Bu olay tevâtüren nakledilmedi. Çünkü bu hadise gece gerçekleşti ve halkın çoğu bunu görmedi. Ancak halkın çoğunluğu şahit olduğu zaman nakil zahir olur ve tevâtür olarak yaygınlaşır. Böylece onlar gibi bir topluluğun yalan üzere birleşmesi imkânsız olur. Fakat bulutun perdelemesi sebebiyle şehir halkının bir kısmının onu görmesi, bazısının görmemesi mümkündür.

Ayn yarılmayı Abdullah b. Mesud, Cübeyr b. Mut'im, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Mücahid, İbrahim ve diğerlerinden oluşan kalabalık bir topluluk rivayet etmiştir. Dolayısıyla onun başlangıçta mütevâtir iken sonra âhâd olması

³⁸⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 351.

³⁸⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 351-352.

mümkündür. Tevâtür, tevâtürü sağlayan sayının ortadan kalkmasıyla zamanla âhâd hâle dönüşebilir.³⁸⁷

Tevâtür, aynı zamanda bulunan bir kavme göre gerçekleşirken bir diğerine göre gerçekleşmez. Zira büyük bir kralın bir beldeye gelişi o yöre halkına göre tevâtür olurken, başka bir yöre halkına göre âhâd olur.

Enbârî, “Tevâtür gerçekleşmişse, nasıl olur da âdete aykırı olarak meydana gelen mucizeler onlar indinde sabit olmaz? Nasıl yüz çevirirler ve onlara inanmazlar?” şeklinde yapılabilecek itiraza şöyle cevap vermektedir: “Onları bundan kendilerine ârız olan şüphe perdelemiş ve onlara imân etmelerine mani olmuştur. Kur’ân-ı Kerîm’in ifade ettiği gibi onlar onu sihir zannettiler: “*Saat (kıyamet) yaklaştı ve ay yarıldı. Onlar, bir âyet (mucize) görseler hemen yüz çevirirler ve “süregelen bir sihir” derler.*” (Kamer, 54/1-2) Zira onlar bunun bir sihir olduğunu zannettiler. Nitekim Kur’ân şiir olmadığı halde onu şiir zannettiler. Hâlbuki şiirlerin bahirleri, vezinleri, aruzları ve anlam çeşitleri vardır.”³⁸⁸

Aynı şekilde bu mucize sihir olamaz; çünkü hakikatleri birbirinden tamamen farklıdır.

Sonra –ey Yahudi toplulukları!– peygamberlerinize indirilen kitaplarınızda, “*Rab Sina Dağı’ndan geldi, halkına Seir’den doğdu ve Paran Dağı’ndan parladı.*”³⁸⁹ şeklinde geçmesine rağmen, sizin İsa (a.s.) ve Muhammed’in (s.a.v.) nübüvvetini inkar etmeniz nasıl mümkün oldu? Çünkü O’nun “*Rab Sina Dağı’ndan geldi.*” sözü, Musa’nın gönderilişine işarettir. “*Halkına Seir’den doğdu.*” sözü İsa’nın gönderilişine ve “*Paran Dağı’ndan parladı*” sözü ise Muhammed’in gönderilişine işarettir. Çünkü Paran (Faran) Dağı ehl-i te’vîlin icmâıyla Mekke dağıdır. Mekke’den Allah’ın elçisi Muhammed’in (s.a.v.) dışında nebî çıkmamıştır.³⁹⁰

Enbari, Yahudilerin İşaya’ya(Yeşeya)³⁹¹ indirilmiş kitaplarındaki şu sözü delil getirmektedir: “*Baktım, deveye bineni ve eşeğe bineni gördüm.*”³⁹² Eşeğe binen

³⁸⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 352-355.

³⁸⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 355-356.

³⁸⁹ Yas.33:2.

³⁹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 356-357.

³⁹¹ Tevrat’ta bahsedilen bir peygamberdir.

³⁹² Yeşeya.21:7.

İsa (a.s.), deveye binen ise Muhammed (s.a.v.)’dir. Kitaplarınızda bunların dışında başka nakiller de vardır.

Enbârî Yahudiliğe Red konusunu “*Böylece İsa (a.s.) ve Muhammed’in (s.a.v.) nübüvvetleri açık mucizeleriyle ve parlak âyetleriyle ispat edilmiş oldu. Hak ortaya çıktı ve problem ortadan kalktı.*” diyerek “*Haktan sonra da dalâlden başka ne vardır?*” (Yûnus, 10/32) ayetiyle sonlandırmaktadır.³⁹³

Enbârî, Yahudiliğe reddiyesini nesih kavramı üzerine temellendirerek açıklamıştır. O, öncelikle Yahudileri nesih hakkındaki düşüncelerine göre sınıflandırmıştır. Dört sınıfa ayırdığı bu fırkaların görüşlerini farklı argümanlar öne sürerek karşı çıkmıştır. Onun Yahudilik eleştirisinin özünü, Tevrat’ın tahrif edildiği ve neshin dinler açısından meydana gelmesinin yanısıra daha özelde Yahudiliğin kendi içerisinde de bulunduğu oluşturmaktadır. O, Yahudiliğin tahrife uğradığını hem Tevrat’tan bazı bölümleri zikrederek hem de Hıristiyanların elinde bulunan Tevrat ile yaptığı kıyasla ispat etmiştir.

³⁹³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 358.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENBÂRÎ'NİN HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ

3.1. ANA HATLARIYLA HİRİSTİYANLIK

İslâm'ın doğuşundan itibaren müslümanların çeşitli din mensuplarıyla olan temasları, karşılıklı etkileşimin yanında müslüman âlimler ile diğer dinlerin din bilginleri arasında itikâdî konularda bazı tartışmaların oluşmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar zamanla çeşitli dinlere karşı reddiye türü eserlerin yazılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda İslâm âlimlerinin en fazla teolojik polemiğe girdikleri dinin Hıristiyanlık olduğu ifade edilmektedir.³⁹⁴

İslam'a göre, bütün diğer peygamberler gibi tevhid inancını ihya etmek üzere gönderilmiş bir pergamenter olan Hz. İsa, Hıristiyanlar tarafından Tanrı'nın oğlu, Rab ve Mesih olarak isimlendirilmiş ve Tanrının bir uknumu olarak görülmüştür. Yahudi olarak doğan ve Yahudi bir çevrede yetişen³⁹⁵ Hz. İsâ her ne kadar insanları tevhîde davet etmiş olsa da ondan sonra bu monoteist (tek tanrı) inanç, teslîse dönüştürülmüştür. İnciller'de açıkça bahsedilmeyen bu üçlü Tanrı anlayışı Hz. İsâ ve havârîleri tarafından bilinmediği gibi, miladi dördüncü yüzyıla kadar hıristiyan inançları arasında da yer almamıştır.³⁹⁶

Hıristiyanlığın monoteist inançtan uzaklaşmasında etkili olan öncü şahsiyet şüphesiz Pavlus'tur. Pavlus, Hıristiyanlığı değiştirmek ve yeni bir yola sokmak suretiyle Yahudiler dışındaki milletler arasında yaymış, Romalılar ve putperest kavimlerden taraftar toplamıştır. Pavlus, Grek felsefesini ve putperest dini inançlarını Hıristiyanlığa dahil etmiştir. Dolayısıyla Hıristiyanlık gerçekte Pavlus'un eseridir.³⁹⁷

³⁹⁴ Hıristiyanlığa karşı yazılan müstakil reddiyeler olduğu gibi, genel olarak çeşitli dinlere reddiye olarak yazılan kitaplarda bir bölüm olarak Hıristiyanlığın da reddedildiğini görüyoruz. Bu reddiyeler, Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) *er-Red 'ale'n-Naşârâ* adlı eseriyle başlamıştır. Ebû İsâ el-Verrâk (ö. 248/862) *er-Red 'ale't-Teslîs*'te, Câhız (ö. 255/869) *er-Red 'ale'n-Naşârâ ve'l-Yehûd*'da hıristiyan mezheplerinin teslîs anlayışlarını incelemiştir. İbn Hazm *el-Faṣl* adlı eserinde Hıristiyanlığa reddiye olarak bir bölüm ayırmıştır. Fahreddin er-Râzî *Münâzara fi'r-Red 'ale'n-Naşârâ*, Ebu'l-Bekâ Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî *er-Red 'ale'n-Naşârâ*, Şehâbeddin el-Karâfî *el-Ecvibetü'l-Fâhire 'ani'l-Es'ileti'l-Fâcîre*, İbn Teymiyye *el-Cevâbü's-Sahîh*, İbn Kayyim el-Cevziyye *Hidâyetü'l-Hayârâ*, Abdullah et-Tercümân *Tuhfetü'l-Erib* adlı eserlerinde tenkitlerde bulunmuşlardır. Bunların dışında çok sayıda âlimin Hıristiyanlığa karşı reddiyesi bulunmaktadır. Bkz Mustafa Sinanoğlu, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/366-368; Fikret Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 90-132.

³⁹⁵ Charles Guignebert, *el-Mesîhiyye: Neş'etihâ ve Tatavvuruhâ* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 30.

³⁹⁶ Sâcid Mîr, *el-Mesîhiyye (en-Nsrâniyye)* (Riyad: Daru's-Salam, ts.), 30-31.

³⁹⁷ Hyam MacCoby, *Polus ve Tahrîfu'l-Mesîhiyye*, ts., 11-24; Guignebert, *el-Mesîhiyye: Neş'etihâ ve Tatavvuruhâ*, 85-100; Ahmed Şelebî, *el-Mesîhiyye* (Kahire, ts.), 111-131; Mîr, *el-Mesîhiyye (en-Nsrâniyye)*, 39-40; İrfan Abdülhamîd Fettâh, *en-Nasrâniyye* (Amman: Daru'l-İmâr, 2000), 61.

Pavlus'un yoğun çabalarıyla yayılma imkânı bulan Hristiyanlık asıl yayılımını miladî dördüncü yüzyılda Hristiyanlığın imparatorluk dinine dönüşmesiyle sağlamıştır.³⁹⁸ Hristiyanlığın imparatorluk dini olmasından sonra farklı tarihlerde düzenlenen konsiller ile Hristiyanlığın bazı konuları hakkında kararlar verilmiştir.

Hristiyan inancına göre Hz. İsa yazılı metin bırakmamıştır. İlk Hristiyanlarda Hz. İsa'nın sözlerini yazıya aktarmamışlar, belli bir müddet sözlü olarak nakletmişlerdir. İlk yazılan metinler ise Pavlus'un Mektupları olmuştur. Hristiyanlığın inanç esaslarını temel de belirleyen de bu mektuplar olmuştur.³⁹⁹ Beşinci yüzyılda ortaya çıkan ve on iki havariye nisbet edilen "Havarilerin İnanç Esasları" metinleri Hristiyanlığın inanç esaslarıyla ilgili ortaya konmuş en eski çalışmadır. Daha sonra Hristiyanlığın temel inançları ilk dört ekümenik konsilde belirlenmiştir. İznik-İstanbul ekümenik konsillerinde tesbit edilen inanç esasları şu şekildedir:

"1. Göğün ve yerin, görünen ve görünmeyen kâinatın yaratıcısı, kâdir-i mutlak baba olan tek bir Tanrı'ya;

2. Bütün asırlardan önce babadan doğan, Tanrı'nın biricik oğlu, tek bir Rab İsa Mesih'e, O'nun Tanrı olduğuna, Tanrı'dan doğduğuna, nur olduğuna, nurdan doğduğuna, gerçek Tanrı olduğuna, gerçek Tanrı'dan doğduğuna, tevlid edildiğine, yaratılmadığına, baba ile aynı tabiatla olduğuna, her şeyin O'nun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine;

3. Kutsal ruh vasıtasıyla bâkire Meryem'de bedenleştigi ve insan olduğuna;

4. Bizim için Pontius Pilatus zamanında çarmıha gerildiğine, ıstırap çektiğine, mezara konduğuna;

5. Kutsal yazılara uygun olarak üçüncü gün dirildiğine;

6. Ve göğe yükseldiğine, babanın sağ tarafına oturduğuna;

7. Ölülere ve dirileri yargılamak üzere ihtişam içinde geri geleceğine ve saltanatına son olmayacağına;

³⁹⁸ Mîr, , *el-Mesîhiyye (en-Nsrâniyye)*, 11; Fettâh, *en-Nasrâniyye*, 60-61.

³⁹⁹ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/340.

8. Rab olan ve hayat veren kutsal ruha, onun baba ve oğuldan neşet ettiğine, baba ve oğulla birlikte aynı tapınma ve ihtişama lâyık olduğuna, peygamberler vasıtasıyla konuştuğuna;

9. Kiliseye, birliğine, kutsallığına, evrensel (catholique) ve havârilere ait (apostolique) oluşuna inanırım;

10. Günahların affı için bir tek vaftizi kabul ederim;

11. Ölülerin dirilmesini;

12. Ve gelecek dünyayı beklerim.”⁴⁰⁰

Hristiyan inanç esaslarının temelini Tanrı, oğul ve Kutsal Ruh’tan oluşan teslîs inancı oluşturur. Teslisin bir unsuru olan Hz. İsa’ya İncillerde Tanrı’nın oğul ünvanıyla seslendiği geçmektedir. Dört İncilde geçtiği üzere Hz. İsa, Hz. Yahya tarafından vaftiz edildikten sonra gökten bir ses işitilmiş ve o ses Hz. İsa’ya ‘sevgili oğlum’ diye hitap etmiştir.⁴⁰¹ Yine İncil’de Hz. Meryem hamile iken Kutsal Ruh’un ona ileride doğacak çocuğa Tanrı’nın oğlu denileceğini bildirdiği geçmektedir.⁴⁰² Tanrı tarafından oğul diye hitap edilen Hz. İsa, insanlara Tanrıyı baba şeklinde tanıtmış kendisi de öyle hitap etmiştir. Sinoptik İncillerde ise Hz. İsa kendisi için Tanrı’nın oğlu isimlendirmesini yapmamıştır. Ancak İncil yazarlarından Markos, Hz. İsa için bu ismi kullanmıştır.⁴⁰³ Ayrıca Hz. İsa emredilenlerin yerine getirilmesi durumunda diğer insanların da Tanrı’nın oğulları olabileceğini söylemiştir.⁴⁰⁴ Tanrı’nın emirlerini yerine getirenlerin Tanrı’nın oğulları sayıldığı gibi kendisine kardeşler olacağını bildirmiştir.⁴⁰⁵

Hristiyanların Hz. İsa için kullandığı kavramlardan biri de Rab kelimesidir. Rab, İncillerde hem Tanrı hem de İsa için bazen aynı anlamda bazen ise farklı anlamda kullanılmıştır. Rab kelimesi, Tanrı ve İsa için her şeyin sahibi anlamında kullanılmıştır. Ancak daha çok efendim veya öğretmenim anlamında İsa’ya özgü bir

⁴⁰⁰ Aydın, “Hristiyanlık”, 17/345-346.

⁴⁰¹ Mat.3/16-17; Mar.1/10-11; Luk.3/21; Yu.1/32-34.

⁴⁰² Luk.1/35

⁴⁰³ Mar.1/1

⁴⁰⁴ Mat.5/1-48

⁴⁰⁵ Mat.12/48-50

şekilde geçtiği görülmektedir.⁴⁰⁶ İncil’de İsa’nın ‘Tanrının, yerin ve göğün Rabbi’ olduğunu söylediği geçmekte ve ‘Rab demek Tanrı demektir’ şeklinde bir ifadesi bulunmaktadır.

Hiz. İsa’ya verilen isimlerden bir diğeri de Mesih’tir. Hristiyan teolojisinde önemli bir yeri olan bu ünvanı Hiz. İsa, yaşamı boyunca kendisi için kullanmamıştır. İlk Hristiyanlar Hiz. İsa’nın tekrar dirilme olayından sonra onun vaat edilen Mesih olduğuna kanaat getirmişlerdir.⁴⁰⁷ Resullerin İşleri’nde geçtiğine göre Hiz. İsa’nın tekrar dirildikten sonra Mesih olduğu beyan edilmektedir.⁴⁰⁸ Mesih ünvanı çarmıh olayından sonra Hiz. İsa’nın yerine kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik Hiz. İsa’nın Tanrı tarafından tekrar diriltildiğini ve yüceltildiğini sergiler olmuştur.⁴⁰⁹

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Hristiyanlık dini, Kemâlüddîn el-Enbârî’nin eleştirdiği dinlerden biri olmuştur. O, İslâm’a aykırı birçok dine ve felsefî anlayışa eleştiri yönelttiği bu eserinde Hristiyanlığa müstakil bir bölüm ayırmıştır.⁴¹⁰ Onun Hristiyanlık eleştirisinin temelini Hristiyanların teslîs inancı ve Hiz. İsa’ya verdikleri isimler oluşturmaktadır. Enbârî, Hristiyanlara karşı reddiyesini üç temel başlıkta ele almıştır:

1. Allah Teâlâ’nın zâtı
2. Hiz. İsa’nın tabiatı
3. Hiz. İsa’nın çarmıha gerilmesi.⁴¹¹

3.2. ALLAH TEÂLÂ’NIN ZÂTI

Enbârî, bu başlık altında Hristiyanların Allah’ın zâtı konusunda İslâm’ın tevhîd akidesine aykırı görüşlerini değerlendirmiştir. Bu bağlamda Hristiyanların Allah’ı “cevher” olarak isimlendirdiklerini, Allah Teâlâ’yı “üç uknûm” olarak ifade

⁴⁰⁶ Mustafa Sinanoğlu, *Kitab-ı Mukaddes’te ve Kur’an-ı Kerim’de Nübüvvet* (İstanbul: MÜSBE, Doktora Tezi, 1996), 157.

⁴⁰⁷ Öskönbay Zuuridonov, *Yeni Yaklaşımlar Açısından Hristiyan ve İslam Temel Kaynaklarında Hiz. İsa* (Ankara: ASBÜ, Yüksek Lisans, 2011), 82.

⁴⁰⁸ Resullerin İşleri.2/36

⁴⁰⁹ Sinanoğlu, *Kitab-ı Mukaddes’te ve Kur’an-ı Kerim’de Nübüvvet*, 159.

⁴¹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 359-391.

⁴¹¹ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 359.

ettiklerini⁴¹², onlardan bazılarının Allah'ı “baba, oğul ve rûhu'l-kudüs” olarak nitelendirdiğini nakleden ve bunların hepsinin Ehl-i Hakk tarafından bâtil kabul edildiğini söyleyen Enbârî, bu hususları tek tek ele alarak eleştiriye tabi tutmuştur.⁴¹³

3.2.1. Allah'ın Cevher Oluşunun Reddi

Enbârî, Hristiyanların telis düşüncesini ele alırken öncelikle onlara Allah'ı niçin cevher olarak isimlendirdiklerini sormakla başlar.⁴¹⁴ Enbârî, eğer Hristiyanlar Allah Teâlâ'nın “zâtıyla kâim olması” sebebiyle O'na *cevher* ismini verdiklerini, çünkü “cevher”in “zâtıyla kâim olan”⁴¹⁵ anlamına geldiğini söylerlerse bu görüşlerinin iki yönden fasit olduğunu söylemektedir: ⁴¹⁶,

1) Allah Teâlâ'nın isimleri tevkîfidir, yani şeriatin bildirmesiyle bilinir. Enbârî, Hristiyanların kitabında Allah için böyle bir isim kullanılmadığını ifade etmekte ve gerekçe olarak da cevher kelimesinin Arapça bir kelime olduğunu ve Hristiyanların kitabının ise Arapça olmadığını ileri sürmektedir. Bu sebeple Enbârî'ye göre Hristiyanların Allah için cevher ismini kullanmamaları gerekmektedir.

2) Enbârî, ikinci olarak Hristiyanları *cevher* kelimesinin yanlış anlamda kullanmalarıyla ilgili eleştirmektedir. Çünkü Araplar, “zâtıyla kâim olan” şey için *cevher* kelimesini kullanmamışlardır. Ona göre dil âlimleri cevheri bu anlamda kullanmazlar ve kullanılmasını da câiz görmezlerdi. Enbârî, Arapların bu kelimeyi kullanmadığı ve dilcilerin de bunu caiz görmediği sabit olduktan sonra, Hristiyanların Allah için *cevher* kelimesini kullanmamaları gerektiğini belirtir. Ona göre

⁴¹² Hristiyanlara göre Allah, “üç uknum, bir cevher”dir. Bkz. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416), 291; Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve*, çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın (İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 190-193; Nûreddin Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435), 66.

⁴¹³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 359-360.

⁴¹⁴ Tevhîde aykırı bir inanç olduğu için hemen hemen bütün kelâm kitaplarında ulûhiyet bahislerinde “Allah'ın cevher olduğu” reddedilir. Ancak Bâkılânî (ö. 413/1013) ve İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Hristiyanların Allah için “cevher” tabirini kullanmalarına yönelik eleştirilerine Enbârî'nin yukarıda sormuş olduğu soruyu sorarak başlamışlardır. Bu durum, Enbârî'nin kaynakları arasında bu önemli kelâmcıların yer aldığını göstermektedir. Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, 68-88; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavân'il-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd*, 38; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 75-76; İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah Cüveynî, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn* (İskenderiye, 1969), 571.

⁴¹⁵ Cevherin tanımlarından biri, “hâdis olsun kadîm olsun zâtıyla kâim olan her mevcûddur” şeklindedir. Bkz. Muhammed Ali Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm* (Beyrut, 1996), 602.

⁴¹⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 360.

Hristiyanlar, Allah Teâlâ hakkında “cevher” kelimesini kullanmak suretiyle, şeriat tarafından bir izin bulunmadığı hâlde lügatin dışına çıkmışlardır.⁴¹⁷

Enbârî, yaptığı bu eleştirilerine karşılık Hristiyanların cevher kelimesinin kullanımını lafzen değil manen caiz gördüklerini iddia edebileceklerini söylemiştir. O, Hristiyanların bu eleştirilerine şöyle cevap vermektedir:

“Bu noktada bizim sizinle tartışmamız manâ hakkında değil, tam tersine lafız ve ibâre hakkındadır. Siz, lafız ve ibâre yönünden bu isimlendirmenin fasid olduğunu kabul ettiğiniz zaman sizi bunu kullanmaktan men ederiz ve amacımıza ulaşmış oluruz. Zira maksat, sizi bu kelimeyi Allah Teâlâ hakkında kullanmaktan men etmektir.”⁴¹⁸

Hristiyanların manası sebebiyle cevher kelimesini Allah için kullanmalarında beis görmeyen Enbârî, onların manâ açısından uygun olması sebebiyle bu isimlendirmede diretmeleri durumunda, bunun Allah’a başka isimler verilmesinin yolunu açacağı için doğru olmayacağını söylemiştir. Eğer manânın sahih olması halinde O’nu istenildiği gibi isimlendirmek caiz olsaydı, Allah’ı “fakih” olarak isimlendirmenin de caiz olması gerekirdi. Çünkü “fakih”, Allah’ın isimlerinden olan ‘âlim’ ile aynı manaya gelir. Yine onların, lügatin hükmü dışına çıkılarak Allah’ı “cisim” olarak isimlendirmeleri de caiz olurdu.⁴¹⁹

Hristiyanlar Allah’ı *cevher* olarak isimlendirmelerinin sebebi olarak, dildilerin “bir şeyin aslı”na *cevher* ismi vermelerini ileri sürerler ve dildilerin, *hâzâ sevbün lehu cevherun* sözüne, “Bu, aslı olan bir elbisedir” şeklinde manâ vermelerini delil getirirler. Enbârî, “cevher”in “asıl” anlamına geldiğini kabul etmediğini söyledikten sonra, *cevher*in “bir şeyin kıymetini” veya “özünü” ifade etmek için kullanıldığını belirtmekte ve bazı kıymetli taşlara “cevâhir” dendiğini örnek olarak göstermektedir. Ayrıca Enbârî’ye göre, eğer Hristiyanların dedikleri doğru olsaydı, Allah’a *cevher* yerine “asıl” demeleri gerekli olurdu.⁴²⁰

⁴¹⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 360; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 572-573.

⁴¹⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 361; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 574.

⁴¹⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 361; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 574-575.

⁴²⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 361-362; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 575.

3.2.2. Allah'ın Üç Uknûm Oluşunun Reddi

Enbârî, Hristiyanlardan bazılarının Allah Teâlâ hakkında “üç uknûm”⁴²¹ ifadesini kullandıklarını söyledikten sonra, uknûmu “bir şeyin aslı” olarak tanımlamaktadır.⁴²²

Enbârî, Hristiyanların Allah'ı *cevher* olarak isimlendirmelerinin yanlış olduğunu izah ettikten sonra, onların Allah'a *uknûm* atfetmelerini eleştirmiştir. Şüphesiz Hristiyan inanç sisteminde en büyük problem *teslîs* inancıdır. Teslîs doktrini, İslam'ın doğuşundan günümüze kadar Hristiyanlarla Müslümanlar arasında başat tartışma konusu olmuştur.⁴²³ Hristiyanların teslîs inancı, en başta Kur'an tarafından eleştirilmiştir.⁴²⁴

Hristiyanlar, teslîs inançlarına İncillerden delil getirseler de, İncillerde açıkça bir üçlü Tanrı anlayışından bahsedilmemektedir.⁴²⁵ Hristiyanların “üç uknûm”dan kastettikleri teslîs inancına göre Tanrı'nın üç niteliği bulunur. Bu teslîs tanrısal olandan insancıl olana doğru aşama aşamadır. İncil'e göre İsâ tanrıdır, Rab'dır.⁴²⁶ Aynı zamanda Allah'ın oğludur.⁴²⁷ İncil'in Efesoslulara 4:4-6 bölümünde ise bu çelişkili gözüken İsâ'nın zâtı hakkındaki ifade açıklanarak Ruh-Rab-Allah-Baba kavramlarının birliği, bütünlüğü ve belli bir anlamda birliği vurgulanmaktadır: “Davetinizin bir ümidine davet olunduğunuz gibi, beden bir ve ruh bir, Rab bir, iman bir, vaftiz bir, cümlelerin üzerinde ve cümle ile ve cümlede cümlelerin Allah'ı ve Babası birdir.”

Teslîs doktrini (dogması) felsefenin de etkisiyle Hristiyan dünyasında önem kazanmaya başlamıştır. M. 325'te İznik'te toplanan Konsil ile teslîs inancı resmen ortaya konmuştur. Bu konsilde Baba'nın ilah ve her şeyi yaratan olduğu, Mesîh'in

⁴²¹ Uknûm kelimesi sözlükte “asıl” anlamında olup çoğulu “ekânîm”dir. Bu kelimenin Rumca olduğu söylenmiştir. Bkz. Cevherî, *Tâcu'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabîyye*, ts., 972; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut, 1426), 1152.

⁴²² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 359.

⁴²³ Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*, 135-136; Ramazan Biçer, *İslâm Kelâmcılarına Göre İncil* (İstanbul: Gelenek, 2004), 17. Bkz. Hulusi rslan, *Kadı Abdülcebbar'ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler* 2010.8/1.

⁴²⁴ En-Nisâ 4/171; el-Mâide 5/73:116; Meryem 19/16-36.

⁴²⁵ Mehmet Aydın, “Hristiyanlıkta Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Yayınları* 5 (1982), 142.

⁴²⁶ Selaniklilere İkinci Mektup.2:1-2.

⁴²⁷ Koloselilere.1:5.

Allah'ın oğlu olup sadece babadan doğduğu kararlaştırılarak teslîsin iki unsuru açıklanmıştır. Böylece Mesîh Baba'nın cevherinden olup o da Baba gibi Hak ilah olmaktadır. Mesîh yaratılmamış olup yerde ve gökte yapılan bütün şeyler onunla meydana gelmiştir. İznik Konsilinde kararlaştırılan bir diğer konu ise Rûhu'l-Kudûs'ün de aynı şekilde Tanrı olduğunun kabul edilmesidir. Rûhu'l-Kudûs'ün tabiatı ise daha sonra M. 381 yılında İstanbul'da toplanan konsilde kararlaştırılmıştır. Bu konsile göre Rûhu'l-Kudûs baba ve oğul ile aynı cevherdendir ve ulûhiyet bakımından da diğerleriyle aynı seviyededir. Böylece Tanrılık tabiatı veya cevheri yönünden “bir”, Babalık, Oğulluk ve Kutsal Ruhluk bakımından “birbirinden farklı üç unsur”dan oluşan teslîs doktrini ortaya çıkmıştır. Ancak bu konsillerden sonra da teslîs dogması Hristiyan dünyasında tartışılmaya devam etmiştir.⁴²⁸

Enbârî de Hristiyanların Tanrı inancını oluşturan teslîsi farklı açılardan değerlendirerek reddetmeye çalışmıştır. Enbârî, Hristiyanların uknûmları “özellikler” (havâss) hükmünde gördüğünü ve bu uknûmların zât üzerine zâid sıfatlar olmadıklarına inandıklarını söylemiştir. Enbârî'ye göre, eğer Allah'ın *cevher* olarak isimlendirilmesi mümkün olsaydı, “araz”ın da *cevher* olarak isimlendirilmesi gerekirdi. Çünkü bütün arazların kendilerine mahsus özellikleri ve zâtî sıfatları bulunmaktadır. O zaman ilim, kendisi için bir asıl meydana gelmesinden dolayı “araz ilim” olarak vasıflanır, sonunda bir “asıl” sahibi olduğu zaman da “cevher” olur. Enbârî, Hristiyanların buna karşı çıkamayacaklarını söylemektedir.⁴²⁹

Enbârî, “Allah üç uknûmdan ibarettir” diyen Hristiyanların, “üç uknûm” ile farklı şeyler kastettiklerini söylemektedir. O, uknumlar hakkındaki farklı düşüncelere sahip Hristiya grupları sıralayarak her birini reddetmektedir:

a) Uknumların ilah olmasının reddi

⁴²⁸ Aydın, “Hristiyanlıkta Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri”, 143-144; Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*, 26-27,41-47.

⁴²⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 362; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 575.

Hristiyanlar, üç uknûmla “üç ilâh” kastettiklerini söyleyebilirler. Enbârî, bu hususta onlara karşı yapılacak olan reddin Seneviyye’ye⁴³⁰ karşı yapmış olduğu red gibi olduğunu belirtmektedir.⁴³¹

Enbârî, Seneviyye’nin iki ilâh (nûr ve zulmet) iddiasına karşı, Ehl-i Hakk’ın Yaratıcı’nın “bir” olduğuna dair pekçok delili bulunduğunu bunlardan sadece beş tanesini zikredeceğini ifade etmektedir. Söz konusu beş delil şöyledir:

Birinci delil: *Burhân-ı Temânu* ‘: Eğer kadîm iki ilâh ispat edilirse, bu ikisi ya ihtilaf ya da ittifak ederler.

•Eğer iki ilâh ***ihtilaf ederlerse***, birisi bir şahsı diriltmeyi, diğeri ise ötekinin diriltmeyi irâde ettiği ânda o şahsı öldürmeyi murâd ederse, şu durumlar ortaya çıkar:

(i) Ya *her ikisinin murâdı meydana gelir*. Eğer her ikisinin murâdının meydana geldiğini farz edilirse, bu durjmda iki zıddın bir arada bulunmasının (ictimâ’ - i zıddeyn) câiz olması gerekir. Çünkü bir şahsın aynı ânda hem diri hem de ölü olması mümkün değildir.

(ii) Veya *her ikisinin de murâdı meydana gelmez*. Eğer her ikisinin murâdının meydana gelmemesi farz edilirse, bu muhâldir. Çünkü hayât ve ölümü kabul eden şahsın hayat ve ölümden hâlî olması imkânsızdır. Her ikisinin murâdının meydana gelmemesi, aynı zamanda her ikisinin de noksan olduğuna delalet eder. Bu durumda her ikisinin de ilâh olması imkânsızdır.

(iii) Yahut *ikisinden sadece birisinin murâdı meydana gelir*. Eğer ikisinden sadece birinin murâdının gerçekleşeceği farz edilirse, murâdı gerçekleşen kâdir ve kâhir hak ilâh olur. Murâdı gerçekşemeyen ise âciz ve makhûr olur. Onun âciz olması, ilâhlığa zıttır.

⁴³⁰ Seneviyye, Âlemi birbirine zıt iki kadîm aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isimdir. Geniş bilgi için bkz.:Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 26/521-522.

⁴³¹ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 362.

Allah Teâlâ, “Mutlaka onlardan biri diğerine üstün gelirdi.”⁴³²; “Eğer yer ile gökte Allah’tan başka ilâhlar olsaydı, bunların ikisi de muhakkak fesada uğrardı.”⁴³³ âyetleriyle buna dikkat çekmiştir.

•Eğer iki ilâh **ittifak ederlerse**, örneğin her ikisi de bir şahsı diriltmeyi murâd ederlerse, o şahsın hayatıyla ilgili şu durumlar söz konusu olur:

(i) Ya şahsın hayatı her ikisinin irâdesiyle meydana gelecektir ki, bu imkânsızdır. Çünkü yaratma (îcâd), tek bir hüküm olup ortaklık kabul etmez. Şayet iki yaratıcı arasında ortak bir yaratma (halk) ile meydana geldiği farz edilirse, onların her ikisi birbirinden ayrıldıklarında kendileri için yaratmanın (îcâdın) tasavvur edilip edilmeyeceği durumları ortaya çıkar.

(a) Eğer birbirinden ayrılmaları halinde yaratma (îcâd) tasavvur ediliyorsa, aynı şekilde bir araya gelme durumunda da tasavvur edilmesi gerekir. Çünkü her iki durumda da kudretin etkisi aynıdır. Bir arada bulunma halinde kudret tesirde bulunduğu zaman, ikinci kudretin herhangi bir tesiri olmaz.

(b) Eğer birbirinden ayrılmaları halinde yaratma (îcâd) tasavvur edilemiyorsa, aynı şekilde bir araya gelme durumunda da tasavvur edilmemesi gerekir. Dolayısıyla şahsın o ikisinin yaratmasıyla (halk) meydana geldiğinin söylenmesi imkânsızdır. Çünkü bu, her ikisinin âciz olmasına neden olur. Bu durumda her ikisi de âciz olur. Çünkü her biri diğerinin yardımına muhtaçtır. Böylece her ikisi hakkında ilâhlık imkânsız olur.

(ii) Ya da şahsın hayatı ikisinden birinin irâdesiyle meydana gelecektir. Bu durumda tek başına olan ilâh olur. İkincisi ise makhûr ve mağlup olup ilâh olması imkânsız olur.

Aynı şekilde birbirine zıt iki fiilde her bir ilâhın kendi yarattığına yöneldiğini farz etsek, her ikisinin diğerinden müstağnî olması diğerine muhtaç olmak olur. Çünkü müstağnî olmak üstün ve yüce olmaktır. Üstünlük ve yücelik ise galip olmak demektir. Eğer fiilde çatışma (temânu‘), iki ilâhın imkânsız olmasını gerektiriyorsa, müstağnî olma hususunda iki ilâhın imkânsız olmasını daha fazla gerektirir. İki ilâhtan her biri

⁴³² El-Mû‘minûn 23/91.

⁴³³ El-Enbiyâ 21/22.

her yönden diğerinden müstağni olursa, her ikisi de mutlak gınânın dışına çıkarlar. Çünkü mutlak ganî, kendisine ihtiyaç duyulandır; kendi ihtiyacı olmayan değildir. Bu durumda onlardan her biri mutlak gınâ derecesinin altında kalmış olurlar. Böylece ilâh olmaları mümkün olmaz.

Allah Teâlâ, “*Ey insanlar! Siz Allah’a muhtaçsınız. Allah ise zengin ve her hamde lâyıktır.*”⁴³⁴ âyetleriyle buna dikkat çekmiştir.⁴³⁵

İkinci delil: Farklılık delili: İki ilâh farz etsek, şu durumlar söz konusu olur:

(i) İki ilâhtan biri, zâtî sıfatlar bakımından diğerine benzeyecek ya da biri daha yüksek diğeri daha aşağı olacaktır.

(a) İkisinin her yönden birbirine benzemesi imkânsızdır. Çünkü ikisi arasında farklılık olmayan iki şey aslâ düşünülemez. Bilakis aralarında mutlaka bir şekilde bir fark olur. Eğer böyle olmasaydı, dualizm makul olmazdı. Eğer iki şey arasında farklılığın olması mümkün olmasaydı, bir şeye işaret edilip onun iki olduğunun söylenmesi mümkün olurdu. Bu imkânsızdır. Böylece onların birbirine benzer olmaları geçersiz olur.

(b) Birinin diğerinden daha üstün olması da bâtıldır. Çünkü aşağı olan ilâh olmayacak, üstün olan ilâh olacaktır. Aşağıda olması da bâtıldır. Çünkü aşağıda olan ilâh olamaz. Böylece dualizm bâtil, vahdâniyyet sabit olur.⁴³⁶

Üçüncü delil: Hudus Delili: İlâhın “bir” olması gerekir. Çünkü hâdisler, imkânsızlıktan kurtulmak için bir muhdisle ilgili olmayı gerektirirler. Bir şeyin kendisini ihdâs etmesi imkânsızdır. Bir muhdisten fazlası gerekmez. “Bir”in dışındaki iki, üç ve sonsuza kadar devam eden muhdisler birbirlerini tercih edemezler, çatışır ve sakıt olur. Dolayısıyla “bir” olduğunu söylemek doğru olur. Böylece Yaratıcı “bir” olur.

Enbârî’ye göre, Yaratıcı’nın ispatına şu husus delalet eder: Fiiller, varlıklarının imkânı ve muhkem oluşları bakımından Yaratıcı’ya delalet ederler.

⁴³⁴ Fâtır 35/15.

⁴³⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile ’l-İslâm*, 223-226; Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *Nihâyetü’l-İkdâm fi ’İlmi’l-Kelâm*, (London: Oxford University Press, 1934), 91-93.

⁴³⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile ’l-İslâm*, 226-227; Şehristânî, *Nihâyetü’l-İkdâm fi ’İlmi’l-Kelâm*, 93.

İmkân, tek bir hüküm olup varlık ve yokluk arasında gidip gelme bakımından Yarattıcı'nın varlığına delalet eder. Varlık tarafı, yokluk tarafına tercih edildiği zaman bir tercih edicinin ispatı gerekli olur. Burada her ikisi de bağımsız iki müreccih olacak şekilde iki müreccihin olmasına delil yoktur. Çünkü tercihte müstakil olmasaydı, ilâh olması imkânsız olurdu. Eğer onunla birlikte ona ortak olan başka bir müreccih farz edilirse bu istidlâl bâtil olur. Bu muhâldir.⁴³⁷

Dördüncü delil: Kudret Delili I. : Bazı Mutezile kelâmcıları şöyle demiştir: “Eğer kadîm iki ilâh farz edersek, bu ikisinden her birinin zâtından dolayı kâdir olması gerekir. Bir zât için sabit olan vasfın hükmü umûmî olmasıdır. Bu sebeple o ikisinden her birinin bütün makdûrâta kâdir olması gerekir. Her biri bir iş murâd ettikleri zaman bu murâdın ikisi arasında sabit olması gerekir. Bu da, iki kâdir arasında bir makdûrun ispatına yol açar. Bu imkânsızdır.”

Enbârî'ye göre bu delil, Mutezile'nin görüşüne uygun değildir. Çünkü onlar, kullar için makdûrâtı hakkında kudret ispat ederler. Dolayısıyla bu delil onlara uygun değildir. Zira onlar, zât için sabit vasıta taallukun umûmî olmasının gereğini iddia ediyorlar. Aksine bu delil onların dışındaki Ehl-i Hakk'a uygun düşmektedir.⁴³⁸

Beşinci delil: Kudret Delili II.: İki kadîm ilâh farz edecek olsak, şu durumlar hâsıl olur:

(i) Ya her ikisi de kendisine mahsus bir delil ortaya koymaya kâdir olur veya olamaz. Eğer her ikisi de kâdir olamazsa, ikisinin de âciz oldukları ortaya çıkar.

(ii) Ya da ikisinden biri buna kâdir olur, diğeri olamaz. Eğer ikisinden biri kâdir olamazsa, onun âciz olduğu ortaya çıkar.⁴³⁹

b) Uknumların Sıfat Olmasının Reddi

Enbârî'ye göre Hristiyanlar, *uknûmlar* ile “sıfatlar”ı kastettiklerini, çünkü onun mevcûd, hayy (diri) ve âlim olmasının sabit olduğunu, dolayısıyla onun “bir şey, üç uknum” olması gerektiğini söyleyebilirler.⁴⁴⁰

⁴³⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 227; Şehristânî, *Nihâyetü 'l-İkdâm fî 'İlmi 'l-Kelâm*, 93.

⁴³⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 228-229.

⁴³⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 229.

⁴⁴⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 362; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu 'l-Usûli 'l-Hamse*, 294.

Bu noktada Enbârî, onlara şu soruyu yöneltmektedir: “Onu niçin üç uknûm tahsis ettiniz? Hangi nedenle onun dördüncü uknûma sahip olmasını inkâr ediyorsunuz? Çünkü onun mevcûd, hayy (diri), âlim ve kâdir olduğu sabit olmuştur. Dolayısıyla ona bir kudret lazımdır.” Enbârî’ye göre, eğer onlar hayat ile kudretin bir uknûm olduğunu iddia ederlerse, onların ilim ve hayatın ayrı olduklarını inkâr etmedikleri, dolayısıyla Allah’ın iki uknûm olması gerektiği söylenir.⁴⁴¹

Enbârî, Hristiyanların neden hayat ile kudreti bir saydıkları itirazına karşı onların, “Bizim, *‘âlimun ve a’lemu minhu* “âlim ve ondan daha âlim” sözümüzdeki “âlim” sıfatında mübalağa harfinin dâhil olması, “hayy” sıfatında ise mübalağanın imkânsız olması sebebiyle *hayyun ve ahyâ minhu* “diri ve ondan daha diri” denilememesi, “hayat”ın hiçbir şekilde “ilim”e benzemediğinin delilidir” şeklindeki itirazlarına şöyle cevap vermiştir: “Aynı şekilde biz, *hayyun ve ahyâ minhu* “diri ve ondan daha diri” denilemediği halde, *kâdirun ve akderu minhu* “kâdir ve ondan daha kudretli” diyoruz. Buna göre hayat”ın “kudret”ten başka bir sıfat olması gerekir.”⁴⁴²

Enbârî, Hristiyanların “hayy sıfatının bütün yönleriyle ilimden soyutlandığını, ancak kudretten soyutlanmadığını” ileri sürmelerine karşı, bu iddianın yanlış olduğunun açık olduğunu söyler. Enbârî’ye göre hayy’ın (dirinin) ilimsiz olması caiz olduğu gibi, kudretsiz olması da caizdir. Nitekim bazen hastalığın bitkin düşürdüğü ve son derece zayıflattığı bir hastada kudret kalmaz. Böylece onların delil olarak sundukları şey iptal olmuş olur. Çünkü bir delil olarak kudretin hayat üzerine zâid olduğu onların dini esaslarındandır. Hâlbuki onlardan hiçbiri, kendilerinden birinin kudretinin hayatı olduğu görüşünde değildir.⁴⁴³

Öte yandan Enbârî dile getirdiği düşüncelerinin devamı olarak Hristiyanlardan, beşinci uknum olarak *irâdeyi*, altıncısı olarak *sem*’i, yedincisi olarak *basarı*, aynı şekilde kelâm, bekâ ve Allah’ın diğer sıfatlarını da uknumlar olarak ispat

⁴⁴¹ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 362-363; Bâkılânî, *Kitâbu’t-Temhid*, 79.

⁴⁴² Cüveynî, Hristiyanların kendi görüşlerine göre uknûmları sınırlamalarının bir manâsı olmadığını, uknûmların dört olduğunu iddia eden kimseyi eleştirmelerinin bir anlamı olmadığını ve kudreti uknumlardan çıkarmanın ilmi çıkarmaktan daha evla olmadığını söylemektedir. Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 363; Bâkılânî, *Kitâbu’t-Temhid*, 80; Cüveynî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâin’il-Edille fî Usûli’l-İ’tikâd*, 52.

⁴⁴³ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 363.

etmelerini onlardan talep etmek gerektiğini söylemiştir. Çünkü Allah'ın sıfatları üç ile sınırlı değildir.⁴⁴⁴

Enbârî'ye göre Hristiyanlar, her ne kadar üç sıfatla vasıflananın tek bir mevsûf olduğunu kabul etseler de, onların bu görüşünün fâsid olduğu açıktır. Çünkü onlar, mevsûfu sıfat, sıfatı da mevsûf kabul etmişlerdir ki, bu muhâldir. Enbârî, onların bu yaklaşımını Mutezile'den Ebu'l-Hüzeyl'in sıfatı mevsûf, mevsûfu sıfat yapmasına benzetmekte ve Ebu'l-Hüzeyl'in sözünü fâsid kılan şeyin onu da fâsid kıldığını söylemektedir.⁴⁴⁵

Enbârî, uknumlar konusunda son olarak Hristiyanlara şu can alıcı soruyu sormaktadır: “Madem uknumlar bir cevher olup babanın cevheri de ruhun ve oğulun cevherinden olduğuna göre, niçin babaya has olan oğul ve ruhun her birinin baba olmaları ve babanın oğul ve ruha has olması daha evlâ olmuyor?” Enbârî, bunun onların kurtulamayacağı bir soru olduğunu, yani buna cevap veremeyeceklerini söylemektedir.⁴⁴⁶

Enbârî, Hristiyanların Allah'ın zâtı konusunda İslâm akîdesinin ortaya koymuş olduğu tevhîd inancına aykırı görüşlerini aklî delillerle reddetmektedir. O, Hristiyanların Allah'a cevher demelerini, O'nu “üç uknûm” olarak nitelemelelerini eleştirmiştir. Enbârî, bu konuda başta Bâkılânî ve Cüveynî olmak üzere kendisinden önceki kelâmcılardan istifade etmiştir. Öyleki zaman zaman ifadeleri, Bâkılânî ve Cüveynî'nin ibareleriyle örtüştüğü gözlemlenmektedir.

3.3. HZ. İSÂ'NIN TABİATI

Hristiyanlık'ta İsâ, tarihî olduğu kadar hatta ondan daha fazla teolojik yönden önem taşımaktadır, zira bu dinin temel nasları İsâ ile ilgilidir. Hristiyan inancına göre İsâ Allah'ın bedenleşmiş kelâmıdır, dolayısıyla tanrıdır. Bu sebeple İsâ'nın tabiatı, yani insan mı yoksa ilah mı veya hem insan hem ilah mı olduğu hususu asırlar boyu tartışılmış, 325 İznik, 431 Efes ve 481 Kadıköy konsillerinde alınan

⁴⁴⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 364; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 294.

⁴⁴⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 364.

⁴⁴⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 364-365; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 86-87.

kararlarla “insani” ve “ilahi” olmak üzere iki tabiatı fakat bir tek şahsiyeti olduğu, Tanrı’nın oğlu olması hasebiyle teslîsin bir uknûmunu oluşturduğu ilan edilmiştir.⁴⁴⁷

Hristiyanlar tarafından bu şekilde tanımlanan Hz. İsa, İslâm dininin hem *ulûhiyyet* hem de *nübüvvet* anlayışına zıttır.⁴⁴⁸ Bu sebeple İslâm kelâmcıları, İsa’nın zâtı veya tabiatı üzerinde durarak onun ilâh veya ilâhın bir unsuru olmayacağını kanıtlamaya çalışmışlardır. Bunu yaparken de özellikle “hulûl”, “ittihâd” gibi kavramlar üzerinden hareketle Hristiyanların İsa’nın tabiatı konusundaki yanlışları ispat edilmeye çalışılmıştır.

Kelâmcılar ve reddiye yazarları, Hristiyanların Hz. İsa’nın zâtı hakkında İslâm inançlarına aykırı görüşlerini, Hristiyanlığın şeklinde üç ana mezhebi Ya’kûbiyye, Nestûriyye ve Melkâiyye’nin görüşleri üzerinden eleştiriye tabi tuttıkları gibi⁴⁴⁹, Enbârî de aynı yolu izlemiştir.

Enbârî, Hristiyanların Hz. İsa’nın zâtı hakkında ihtilaf ettiklerini⁴⁵⁰ söylemiş ve bu farklı görüşleri tek tek alarak yanlışlıklarını ortaya koymaya çalışmıştır.

3.3.1. Kelimenin Mesîh’e Hulûl Ettiği Görüşünün Reddi

Melkâniyye⁴⁵¹ fırkası, arazın mahalline hulûl etmesi gibi, “kelime”nin Mesîh’e hulûl edip beden ile ittihâd ettiğini iddia etmiştir. Bedenle ittihâd etmenin

⁴⁴⁷ Ömer Faruk Harman, “İsa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/468.

⁴⁴⁸ Enbârî’nin *ed-Dâ’î* isimli kitabını incelediğimizde, ele aldığı konuların Ehl-i Sünnet kelâmcılarının “usûl-i selâse”den ikisi olan “ulûhiyyet” ve nübüvvet” ilkelerini savunmak ve bu iki ilkeye zıt görüş, anlayış, inanç ve dinleri reddetmek amacına yönelik olduğunu görürüz.

⁴⁴⁹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2007), 1/272-274; Ebû’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal* (Beyrut, 1992), 2/248-256.

⁴⁵⁰ Enbârî, *ed-Dâ’î ile’l-İslâm*, 365.

⁴⁵¹ *Melkâniyye*: Bu mezhep İslâmî kaynaklarda Melekiyye, Melkiyye, Melkâiyye olarak da geçer. İsa’daki ilâhî tabiatı ön plana çıkaran ve bu sebeple de monofizitler olarak adlandırılan hristiyanlar kendilerinin çoğunlukta olduğu İskenderiye, Kudüs ve Antakya patriklik bölgelerinde yaşayıp da söz konusu konsilin kararlarını benimseyenlere, “Kadıköy Konsili’ni destekleyen Bizans imparatorunun taraftarları” anlamında *Melkâniyye* denilmiştir. Kadıköy Konsili’nde (451) Hz. İsa’da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma olmadığı ve değişikliğe uğramadığı kabul edilmişti. Konsilin bu kararlarını benimseyen Melkânîler böylece hem Hz. İsa’nın insanî tabiatını öne çıkaran ve ulûhiyetin daha sonra İsa’nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nestûrîler’den, hem de ilâhî tabiatı öne çıkarıp onun insanî yönünü ihmal eden monofizitlerden ayrılmış oluyorlardı. Geniş bilgi için bkz. : Mustafa Sinanoğlu, “Melkâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/84-85; Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs*

anlamı, ikinin bir ve çoğun az olması demektir. Onlar, “kelime” ile cevherin uknûmu olan “ilm”i kastetmektedirler.⁴⁵²

Enbârî, Melkâniyye’nin bu görüşünün dört yönden bozuk olduğunu söylemiştir:

1) Hristiyanlar, muhdes ile muhdesin ittihâd edip böylece “bir” olmasını kabul etmiyorlar. Yine onlar, birisi hareket diğeri beyaz olan iki arazın bir mahalde bulundukları zaman “bir” araza dönüşmesini inkâr ediyorlar. Eğer onlar bunu caiz görürlerse, benimsemedikleri bir şeyi iddia etmiş olurlar. Onlar, gerçekte bunu ciaz görmüyorlar. Çünkü onlardan muhdeslerin kendilerinin sıfatlarında ittihâdı caiz gören bir kimse yoktur. Değişikliği kabul eden muhdesler hakkında bunu imkânsız gören kimsenin, değişiklikten münezzeh olan Kadîm hakkında bunu imkânsız görmeleri daha da uygudur. Enbârî’ye göre onlar buna cevap vermek için ağızlarını bile açamazlar.⁴⁵³

2) Mesîh’in bedeninin ve nâsûtî (beşerî) yönünün, “kelime”siz olup kelimenin sonra ona yerleştiği farz edildiği zaman, kendisinde olmayan bir manânın (niteliğin) onda sonradan meydana gelmiş (hâdis) olması veya ona bir manânın intikal etmiş olması gerekir. Çünkü hudûs veya intikal olmaksızın bir manânın sabit olması imkânsızdır. Siz, “kelime”nin hudûsünün ve intikalinin imkânsız olduğunu söylemişsiniz. Enbârî, böylece onların iddia ettikleri şeyin fasid olduğunun ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁴⁵⁴

3) Hristiyanların iddiasına göre Mesîh’e hulûl etmiş olan “kelime” “kadîm cevher”den aslâ ayrılmamış, aksine Mesîhle ittihâd etmeden (birleşmeden) önce olduğu gibi, kadîm cevhere has olarak bâkîdir. Enbârî, “Bu özelliğe sahip olan, bununla birlikte “kadîm cevher”e özgü olan “kelime” “kadîm cevher”den başkasına nasıl hulûl eder?” diye sormaktadır. Çünkü bir şey bir zâta özgü olup ondan

Eleştirileri, 65-67; Hasan Tevfik Marulcu, *İslâm Kelâmı Açısından Hristiyan Tanrı Tasavvuru -Zât-Sıfat İlişkisi-* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 43-48.

⁴⁵² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 365; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 87-88; İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/272; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavân'il-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, 51; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 581; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/248.

⁴⁵³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 367-368; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 91-92; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 585.

⁴⁵⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 368; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 583.

ayrılmadığı zaman, olduğu gibi bâkî kalmak şartıyla daha önce ait olmadığı başka bir zâta mahsus olamaz. Çünkü bir arazın iki veya daha fazla mahalde bulunmasının imkânsız olduğunda icmâ vardır. Bu durum, hâdis arazlar hakkında imkânsız olunca, kadimin uknumları hakkında daha da imkânsızdır. Bu, araz hakkında imkânsız olunca, nefsin sıfatı hakkında daha da imkânsız olur. Çünkü nefislerin sıfatları daha çok gereklidir. Bu sıfatların ayrılması daha çok imkânsızdır. Çünkü bir mahalde bulunan arazın o mahalden yok olması mümkündür; ama nefsin sıfatının yok olması mümkün değildir.⁴⁵⁵

4) Enbârî, Hristiyanların “kelime”nin Mesîh’ten başkasıyla ittihâdının imkânsız olduğu inançlarını kendi lehine delil olarak kullanmaktadır. Buna göre Mesîh’ten başkası hakkında imkânsız olan bir şeyin Mesîh hakkında da imkânsız olduğuna delalet ettiğini ileri sürmektedir. Böylece Enbârî, bunun onların iddiasının geçersiz olduğuna delalet ettiğini söylemektedir.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 368-369; Cüveynî, *Kitâbu 'l-İrşâd ilâ Kavâtı 'il-Edille fî Usûli 'l-İ'tikâd*, 52; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli 'd-Dîn*, 582-583.

⁴⁵⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 369.

3.3.2. Kelimenin Mesîh'in Bedenine Karıştığı Görüşünün Reddi

Ya'kûbiyye fırkası⁴⁵⁷ ve Nestûriyye'den⁴⁵⁸ bir grup, süt ve suyun içkiye karışması gibi, "kelime"nin Mesîh'in bedenine karıştığını (ihtilât ve imtizâc ettiğini) iddia etmiştir.⁴⁵⁹

Enbârî'ye göre bu görüş iki açıdan bozuktur:

1) Enbârî, yukarıda hulûl iddia eden kimseleri reddetme sadedinde söylediği şeylerin, bu görüşü reddetmek için de geçerli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, uknûmda hulûlün imkânsızlığına delalet den şey, ihtilât (karışma) ve imtizâcın (içiçe geçmenin) imkânsız olduğuna delâlet etmeye daha layık ve daha uygundur.⁴⁶⁰

2) Şüphesiz ihtilât (karışma) ve imtizâc (içiçe geçme) cisimlerde gerçekleşir. Hâlbuki uknumlar cisim, cirim (bünye) ve hacim değildir. Öyleyse onun cisimlerle imtizâc ve ihtilâtı nasıl gerçekleşecektir? Çünkü her biri diğerini kesecek şekilde iki yöne tahsis edilmiş iki mekân bir arada olmadıkça, ihtilât (karışma) ve imtizâcın (içiçe geçmenin) bir manâsı olmaz. Eğer Hristiyanlar bunu kastediyorsa, uknumların mekân

⁴⁵⁷ Ya 'kûbiyye: Bunlara göre İsa'da iki tabiat yerine monofizit bir algıyla tek tabiatlılık kabul edilmiştir. Mezopotamya ve Suriye monofizitleri, Jacob (Ya'kûb) Baradaeus'a (ö. 578/1183) nispetle Ya'kûbiler (Jacobites) diye isimlendirilmiştir. Ya'kûbiler esasen Süryani kilisesine dayanmaktadır. V. yüzyılda iyice artan kristolojik tartışmaların sonucu olarak, Süryanilerin bir kısmı İstanbul Patriği Nestoryus'un doktrinini benimserken, Roma İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Batı Süryanileri buna şiddetle karşı çıkmışlardır. 451 Kadıköy Konsilinden sonra Süryani kökenli Nestoryus'un görüşlerini benimseyenlere Nesturiler, karşı çıkanlara da Yakubiler adı verilmiştir. Yakubiler ve Nesturiler başlangıçta İran'da yan yana yaşamışlar, İslâm fetihleriyle birlikte Bizans hakimiyeti altında hiçbir zaman ulaşamadıkları bir statüye kavuşmuşlardır. Geniş bilgi için bkz.: Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye* (Riyad, ts.), 194-195; Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*, 64-65; Marulcu, *İslâm Kelâmı Açısından Hristiyan Tanrı Tasavvuru -Zât-Sıfat İlişkisi-*, 41-43; Mehmet Çelik, "Süryânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/175-178.

⁴⁵⁸ Nestûriyye: Nestûr (Nestoryus)'un (ö. 451/1060), öğrenimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladıktan sonra papaz ve vâiz olarak çalışmıştır. İyi bir hatip olan Nestûr, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde "sapkınlar"a karşı verdiği ateşli mücadeleyle tanınmış, 428'de İmparator II. Theodosius tarafından İstanbul patrikliğine tayin edilmiştir. Nestûr, İsa hakkındaki görüşleriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Nesturilik hareketi Aryüs'tan sonra Hristiyanlar arasında teslîsten kaynaklanan önemli itizallerden birisi olmuştur. Nestûr, İsa'nın ilâhî ve insanî tabiatlarının birbirine karışmadan ikisinin bir arada bulunduğuna dayanan iki tabiatlılık görüşünü savunmuştur. Geniş bilgi için bkz.: Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 191-194; Kadir Albayrak, "Nestûrîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/15-17; Soyal, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*, 60-64; Marulcu, *İslâm Kelâmı Açısından Hristiyan Tanrı Tasavvuru -Zât-Sıfat İlişkisi-*, 38-41.

⁴⁵⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 366.

⁴⁶⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 369.

edindiğini açıkça kabul etmiş olurlar. Hâlbuki Hıristiyanlara göre uknumlar kadîmdir. Kadîmin ise mekân edinmesi imkânsızdır. Çünkü mekân edinme onun için hades (sonradan olma) sıfatı gerektir. Oysa bu, Allah Teâlâ hakkında imkânsızdır. Allah, bundan münezzeh, yüce ve büyüktür.⁴⁶¹

3.3.3. Kelimenin İttihâd Yoluyla Et ve Kana Dönüştüğü Görüşünün Reddi

Ya‘kûbiyye’nin çoğu, ittihâd yoluyla et ve kana dönüştüğünü iddia etmiştir.⁴⁶²

Enbârî’ye göre bu görüş üç yönden geçersizdir:

1) Enbârî’ye göre, nefsî sıfatın hulûlünün imkânsızlığına dair getirdiği deliller, aynı zamanda “kelime”nin ete ve kana dönüşmesinin de imkânsızlığına delalet eder. Öte yandan bunlar, imtizâc ve ihtilât görüşünde olanlara muvafakat ettiler, bir de buna ete ve kana dönüşmeyi eklediler. Bu yüzden imtizâc ve ihtilâtın imkânsızlığına delâlet eden her şey, ete ve kana dönüşmenin imkânsızlığına da delalet etmektedir.⁴⁶³

2) Enbârî, Hıristiyanların cevherin araza, arazın da cevhere dönüşmesinin imkânsız olduğunu Hıristiyanların esaslarından olduğunu nakletmiştir. Bu durumda cevherin araza, arazın da cevhere dönüşmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Hıristiyanların, uknumların ete ve kana dönüşmesinin imkânsız olduğunu söylemesi daha uygun olur. Enbârî, ayrıca Hıristiyanların düşüncelerinden dolayı birinin ilminin de ete ve kana dönüşmesinin mümkün olması gerektiğini ileri sürer. Hatta bu daha uygundur. Çünkü kadîmin dönüşüm yoluyla değişmesi caiz ise, muhdesin dönüşüm yoluyla değişmesi daha da caizdir.⁴⁶⁴

3) Enbârî’ye göre, uknumun ete dönüştüğünü söyleyen Hıristiyanların, onun hâdis olduğunu da söylemeleri gerekir. Çünkü Mesîh’in zâtının hâdis olması gerekir. Tıpkı etinin zâtının hâdis olması gerektiği gibi. Eğer onun etinin hâdis olduğunu inkâr

⁴⁶¹ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 369-370; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 89; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 586-587.

⁴⁶² Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 366; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 87; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 581; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 2/253-254.

⁴⁶³ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 370; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 587-588.

⁴⁶⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 370-371; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 588.

ederlerse, âlemin hudûsünü de inkâr etmiş ve cisimlerin kadîm olduğunu iddia etmiş olurlar. Böylece Hristiyanlar Dehriyye'ye⁴⁶⁵ katılmış olurlar.⁴⁶⁶ Enbârî, âlemin kıdeminin fasid olduğunu daha önce açıkladığını, burada tekrar etmeye ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir.⁴⁶⁷

Enbârî, bu konuyla ilgili olarak Hristiyanların, “ittihâd” yoluyla “iki”nin “bir şey” olduğu ve ikisinin yok olmadığı iddialarını da redetmektedir. Enbârî'ye göre böyle bir şey, aklî zorunluluğa zıttır. Eğer böyle bir şey caiz olsaydı, her ikisi de yok olmadan iki cevherin ittihâdı ve bir mahalde iki arazın ittihâdı da caiz olurdu. Bu ise imkânsızdır.⁴⁶⁸

3.3.4. İttihâdın Lâhûtun Nâsûtta Zuhûru Olduğu İddiasının Reddi

Enbârî, çeşitli nesillerden karışık Hristiyan grupların, ittihâddan (birleşmeden) maksadın, “lâhûtun (ilâhî olanın) nâsût (beşerî olan) üzerinde zuhûru” olduğunu iddia ettiklerini ifade ettikten sonra, onların bunun yorumu konusunda ileri sürdükleri üç⁴⁶⁹ farklı görüşü zikretmiştir. Söz konusu farklı görüşler şöyledir:

- 1) Zuhûr, yüzün aynada zuhûr etmesi gibidir.
- 2) Zuhûr, mührün mühürlenene şeyde zuhûr etmesi gibidir.
- 3) Zuhûr, (müslümanların inancında olduğu üzere), Allah Teâlâ'nın temas etmeksizin ve yerleşmeksizin “arş üzerine istivâsı” gibidir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Dehriyye, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımıdır. Geniş bilgi için bkz.: Altıntaş, “Dehriyye”, 9/107-109.

⁴⁶⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 371; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli 'd-Dîn*, 588.

⁴⁶⁷ Enbârî, kitabının “ikinci fasl”ında Dehriyye'nin “âlemin kıdem”ine dair görüşünü çeşitli delillerle reddetmiştir. Bkz.: Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 199-211.

⁴⁶⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 371; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli 'd-Dîn*, 589.

⁴⁶⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 367; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli 'd-Dîn*, 582.

⁴⁷⁰ Enbârî, söz konusu Hristiyan grubun “zuhûr”un tefsîri konusunda üç farklı görüşe sahip olduklarını ifade etmiş, fakat dört görüş zikretmiştir. Bunun gerçekte üç görüş olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Enbârî'nin bu konudaki temel aldığı eserlerden olduğunu düşündüğümüz, Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'inde de üç görüş geçmektedir. Enbârî'nin *ed-Dâi 'î* de zikretmiş olduğu, “Onlardan bazıları, ittihâdın lâhûtînin nâsûtîye temassız olarak hulûlu olduğunu iddia eder.” klinedeki üçüncü görüş Cüveynî'de yoktur. Öte yandan Enbârî'nin zikrettiği üçüncü görüş bağlama da uymamaktadır. Zaten kendisi, bu görüşleri tek tek redderken bu sözü zikretmez. Bkz.: Enbârî, *ed-Dâi ile 'l-İslâm*, 367-373.

Bu iddiaların hepsini zayıf, kötü ve yetersiz gören Enbârî, akıl ve zeka sahibi kimsenin bunu iddia etmeyeceğini söylemektedir.⁴⁷¹

Sonra Enbârî, bu üç görüşü ayrı ayrı reddetmiştir:

1) İttihâdın, yüzün aynada zuhûr etmesi gibi zuhûr olduğunu iddia eden kimsenin görüşü bâtıldır. Çünkü parlak bir cisme bakan kimse, âdet üzere kendisini görür ve aynada daha önce olmayan bir şey meydana gelmez.⁴⁷²

Enbârî, bir grubun kişinin kendisini gözün içinden gelen ışınların yansımasıyla gördüğünü iddia ettiğini söylemiştir.⁴⁷³

Enbârî'ye göre her iki görüşe göre de aynanın sıfatı değişmemiştir. O, bunun gereğini bildikleri takdirde Hristiyanların şöyle demeleri gerektiğini ifade etmiştir: *“Kendisinde ‘kelime’nin zuhûr etmesine rağmen Mesîh, kelime kendisinde zuhûr etmeden önceki hâli üzeredir.”*⁴⁷⁴

Enbârî, öncekilerden ve filozoflardan⁴⁷⁵ bir grubun, aynanın karşısında bulunan şeyin aynaya iz bıraktığını iddia ettiğini söyler. Onlar, genellikle aynada daha önce bulunmayan bir şeyin var olduğunu söylemekten kaçınmışlardır. Eğer Hristiyanlar da onların söylediklerini söylüyorlarsa, Enbârî'ye göre onların yolunu tutmuş ve “kelime”nin Mesîh'in zatına hulûl ettiğini söylemiş olmaktadır.⁴⁷⁶

Öte yandan Enbârî'ye göre Hristiyanların iddia ettikleri zuhûr, Mesîh'in kendisiyle vasıflanmadığı mahza zuhûr olsaydı, Mesîh'te tanrılık sıfatının sabit olmaması gerekirdi. Hâlbuki onlar, Mesîh'in tanrı olduğunda ittifak halindedir.⁴⁷⁷

2) İttihâdın, mührün nakşının mühürlenene şeyde zuhûr etmesi gibi bir zuhûr olduğunu iddia eden kimseyi reddetme bağlamında Enbârî şöyle demektedir: *“Mühürlenene şeyde görülen, mühürdeki nakşın benzeri olup ondan başkadır. Çünkü mühürlenene şeyde mevcut olan harfler, mühürlenene şeyin bir kısmıdır. Mühürde*

⁴⁷¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 367.

⁴⁷² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 371; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 589-590.

⁴⁷³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 372.

⁴⁷⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 372; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 590.

⁴⁷⁵ Burada geçen “öncekiler” ibaresiyle Aristo'dan önceki Yunan filozoflarının, “felâsife/filozoflar” ibaresiyle ise Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslâm filozoflarının kastedildiği söylenmiştir. Bkz Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 372.

⁴⁷⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 372; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 590.

⁴⁷⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 372; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 590.

bulunan harfler de mührün bir kısmıdır. Bunların her ikisi de birbirinden başkadır ve birisi varken diğerrinin yok olması mümkündür. Dolayısıyla onların bu ikisini aynı şey zannetmeleri bir cehalettir ve karıştırmadır.⁴⁷⁸

3) Enbârî, ittihâdın –Allah’ın arşa istivâsında olduğu gibi–, “kelime”nin nâsûta temas etmeksizin hulûl etmesi olduğunu iddia eden kimsenin çelişkiye düştüğünü düşünmektedir. Çünkü temas ve bitişme olmadan hulûl makul değildir. Bu, ancak cisimlerde düşünülebilir. Allah Teâlâ’nın kelimesi ise cisim değildir. Dolayısıyla “kelime”nin mekânlara teması ve hulûlü düşünülemez.⁴⁷⁹

Enbârî, Hristiyanların ittihâdı “Allah’ın arşa itivâsına” benzetmelerine de karşı çıkmaktadır. Zira ona göre *istivâ*, “hulûl ve temâs etme” manâsında olmayıp bilakis “otorite ve iktidar” anlamındadır. Eğer Hristiyanlar, zuhûru İsâ (a.s.) hakkında bu şekilde izah ederlerse, arş hakkında geldiği gibi, bunun ona tahsis edilmesi, ancak “şereflendirme” açısındanadır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Evimi temizle!*”⁴⁸⁰; “*Ona kendi rûhumdan üfledim.*”⁴⁸¹ Enbârî böylece onların iddia ettikleri ittihâdın bâtil olup son derece zayıf ve bozuk olduğunun ortaya çıktığını söyler.⁴⁸²

Enbârî, savunduğu bu görüşe karşılık Allah Teâlâ’nın, “*Ona rûhumuzdan üfledik.*”⁴⁸³ ve “*Mesîh İsâ b. Meryem Allah’ın elçisi ve Meryem’e ilkâ ettiği kelimesidir.*”⁴⁸⁴ âyetlerinin manâsının sorulabileceğini söyler. Enbârî Allah, “*Ona rûhumuzdan üfledik.*”⁴⁸⁵ âyetindeki “Rûh” ile *Cebrâîl*’i kastettiğini ve Allah Teâlâ’nın, “*Onu Rûhu’l-Kudüs ile destekledik.*”⁴⁸⁶ âyetinde buna işaret ettiğine değinir. Sonra İsâ’nın (a.s.) yaratılışı, Allah Teâlâ’nın izni ve emriyle *Cebrâîl*’in Meryem’in elbisesindeki toprağa üflemesiyle olmuştur. Bunun için Allah Teâlâ, “*Ona rûhumuzdan üfledik.*”⁴⁸⁷ âyetinde fiili kendisine nispet etmiştir. Çünkü emri veren Allah Teâlâ’dır. Fiil emri verene nisbet edilir. Nitekim fiil, doğrudan da ona nisbet

⁴⁷⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 373; Bâkılânî, *Kitâbu’t-Temhîd*, 89; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli’d-Dîn*, 590-591.

⁴⁷⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 373.

⁴⁸⁰ Tâhâ 20/102.

⁴⁸¹ El-Hicr 15/29; Sâd 38/72.

⁴⁸² Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 373-374; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli’d-Dîn*, 591.

⁴⁸³ El-Enbiyâ 21/91.

⁴⁸⁴ En-Nisâ 4/171.

⁴⁸⁵ El-Enbiyâ 21/91.

⁴⁸⁶ El-Bakara 2/78, 253.

⁴⁸⁷ El-Enbiyâ 21/91.

edilir. Buna Allah Teâlâ'nın, "*O gün sûra üfürülür.*"⁴⁸⁸ Âyeti örnek gösterilir. Allah Teâlâ sûra üfürmez. Sûra üfürecek olan İsrâfîl'dir. Fakat emri veren Allah olduğu için üfürme fiilini kendisine nisbet etmiştir. Aynı şekilde Cebrâîl de Allah Teâlâ'nın emriyle üfleyince Allah bu üfleme fiilini kendisine nisbet ederek "*Ona rûhumuzdan üfledik.*"⁴⁸⁹ buyurmuştur. Dolayısıyla Cebrâîl, İsâ'nın küçükken yaratılmasına bir sebep, büyüklüğünde ise ona bir destek idi. Allah Teâlâ'nın "*rûhumuzdan*" sözünde Cebrâîl'i kendisine nisbet etmesi, bir teşrif ve tekrîm nisbetidir. Nitekim Allah Teâlâ, Âdem hakkında da "*Ona ruhumdan üfledim.*"⁴⁹⁰ buyurmuştur.⁴⁹¹

Enbârî, "*Meryem'e ilkâ ettiği kelimesidir.*"⁴⁹² âyeti hakkında iki yorum bulunduğunu söylemiştir:

1) Allah Teâlâ'nın "*Allah'ın kelimeleri yazmakla tükenmez.*"⁴⁹³ âyetinde kelimedenden maksadın "âyetleri" olması gibi "Kelime"den maksat da "âyet" olabilir. "*Onu ve oğlunu âlemlere âyet kıldık.*"⁴⁹⁴ âyeti, bu durumu daha iyi açıklamaktadır:

2) Meryem'e kelimenin ilkâsı, Allah Teâlâ'nın "kün/ol" dediği zaman, oğlunu yaratmasıdır. Tıpkı Âdem'in yaratılışında olduğu gibi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "*Doğrusu Allah katında İsâ'nın (yaratılışındaki) durumu, Âdem'in durumu gibidir; onu topraktan yarattı, sonra ona "Ol!" dedi, o da oluverdi.*"⁴⁹⁵ Hristiyanlar, "kelime" lafzına sarılmadılar. Çünkü onlar, bununla "kelâm"ı kastetmiyorlar; sadece "ilm"i kastediyorlar. İttihâddan önce "ilm"i, "Mesîh oğul" diye isimlendirmiyorlar. Bilakis Mesîh, giydiği zırh ile birlikte oğuldur.⁴⁹⁶

Enbârî'ye göre Hristiyanları ittihâd iddialarının götürdüğü daha kötü ve daha çirkin iddiaları şudur: "Üç uknumdan her biri ilâhtır. Üç uknum birdir." Enbârî, bunun aklın bedîhî (apaçık) ilkelerine karşı çıkmak ve zorunlu bilgileri inkâr etmek olduğunu

⁴⁸⁸ El-Enbiyâ 21/91.

⁴⁸⁹ El-Enbiyâ 21/91.

⁴⁹⁰ El-Hicr 15/29.

⁴⁹¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 374-376.

⁴⁹² En-Nisâ 4/171.

⁴⁹³ Lokmân 31/27.

⁴⁹⁴ Enbiyâ 21/91.

⁴⁹⁵ Âl-i İmrân 3/59.

⁴⁹⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 376-377.

söyler. Çünkü onlar, önce üç ilâh ispat ettiler, sonra bu üç ilâhı bir yaptılar. Üçü bir sayan kimse aklın sınırı dışına çıkmıştır.⁴⁹⁷

3.4. HZ. İSÂ'NIN ÖLDÜRÜLMESİ

Enbârî, Hristiyanların Hz. İsâ'yı Yahudilerin öldürdükleri ve çarmıha astıkları görüşünde olduklarını, ancak bunun Kur'ân-ı Kerîm tarafından yalanlandığını, Kur'ân'ın "İsâ'nın öldürülmediğini ve çarmıha asılmadığını, fakat onlara öyle gösterildiğini"⁴⁹⁸ ifade ettiğini söylemektedir.⁴⁹⁹

Enbârî, bu konuda Hristiyanları üç açıdan eleştiriye tabi tutmuştur:

1) Enbârî, Hristiyanlara "ittihâd"ın yani kelimenin Mesih'in bedeniyle bir olmasının öldürülme ve asılma hâlinde mevcut olup olmadığını sormaktadır. Eğer Hristiyanlar bu soruya, "mevcuttu" cevabını verirse, inanışlarına göre Allah Teâlâ'nın kadîm oğlunun ölmüş ve asılmış olması gerekir. Çünkü öldürülme ve asılmanın mümkün olması, ölüm, hareket, sükûn ve ayrılmanın mümkün olması gibidir. Allah'ın kadim oğlunun asılmış ve ölmüş olması baba ve ruhun ölmesinin de mümkün olmasını gerektirir. Hâlbuki Hristiyanlar bunu söylememektedir. Eğer Hristiyanlar, çarmıha gerilme hadisesinde "ittihâd"ın bâtil olduğunu iddia ederlerse, Enbârî, bu durumda öldürülenin Mesih olmaması gerektiğini söyler. Çünkü ittihâdın bozulması halinde ceset Mesih olmaktan çıkar. Bu durum ise onların, "Mesih öldürüldü ve çarmıha gerildi" sözlerinin bâtil olması sonucunu doğurur.⁵⁰⁰

2) Enbârî, Hristiyanlara, "*Mesih, lâhût ve nâsût olduğu halde siz onun öldürüldüğünü ve çarmıha gerildiğini iddia ediyorsunuz. Bu ifade, ilâhın öldürüldüğünü söylemeyi gerektirir. Çünkü size göre Mesih mutlak ilâhtır. Bundan dolayı ilâhın öldürüldüğünü söylemeniz zorunlu olmaktadır. Bu, ise dinden çıkmaktır.*" diyerek, onların Mesih'in iki tabiatlı olduğu tasavvurlarının çarmıh hadisesi ile çeliştiğini, dolayısıyla görüşlerinin bâtil olduğunu izah etmeye çalışmıştır.

⁴⁹⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 377.

⁴⁹⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle geçmektedir: "*Bir de "Biz Allah'ın resûlü Meryem oğlu İsâ Mesih'i öldürdük!" demeleridir. Oysa onu ne öldürdüler, ne de astılar. Fakat öldürdükleri kimse, onlara benzer gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, ondan yana tam bir kuşku içindedirler. O hususta bir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Onu kesinlikle öldürmediler.*" (Nisâ, 4/157)

⁴⁹⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 377.

⁵⁰⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 378.

Bu noktada Hristiyanlar, Mesîh'in sadece nâsût yönünün (beşerî yönünün) öldüğünü lâhût (ilâhî) yönünün ise ölmediğini söyleyebileceklerine işaret eden Enbârî, Hristiyanların bu düşüncesini lafız bakımından eleştirmektedir. Enbârî'ye göre bu durumda Hristiyanların, “*Mesîh öldürüldü ve çarmıha gerildi.*” dememeleri gerekir. Çünkü Mesîh, hem lâhût hem de nâsûttur. Bu durumda sadece *nâsûtun* öldürüldüğü iddiası, ibare hususunda tartışmaktır.⁵⁰¹

3) Enbârî, Hristiyanlara “Hz. Îsâ, sizin iddianıza göre, Allah Teâlâ'nın oğlu ve kadîm ruh olduğuna göre, “Onlar (Yahudiler), nasıl Allah'ın oğlunu öldürmeye güç yetirdiler? Hâlbuki size göre o bir ilâhtır ve ilâh ödürülmez!” diye sormaktadır.⁵⁰²

Enbârî'ye göre Hristiyanlar, rûhun değil heykelin (cüssenin) öldüğünü söylerlerse, iddia etmiş oldukları *ittihâd* bâtil olur. Zira rûh ve lâhûtun, ödürülmeye, heykel ve nâsûtun telef olmasına engel olması gerekirdi. Böyle bir engellenmenin olmaması, Hz. Îsâ'nın ilâh değil, Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna delalet etmektedir.⁵⁰³

Enbârî, ilk olarak Hz. Îsâ'nın çarmıha gerilerek öldüğüne inanan Hristiyanların düşüncelerini “kelime”nin Hz. Îsâ ile birleşmesini esas alarak değerlendirmiştir. Enbârî'ye göre; eğer Hz. Îsâ, gerçekten Tanrının oğluysa asılmaması ve öldürülmemesi gerekirdi. Ancak Enbârî Hristiyanların Hz. Îsâ'da iki tabiat bulunduğu inanışlarına göre ölenin sadece onun insan tabiatı olduğunu iddia edebileceklerini söylemiştir. Enbârî'ye göre eğer Hristiyanlar Hz. Îsâ asıldığı sırada ondan tanrılık unsurunun kalktığını söylerlerse o zaman da ölenin Mesîh olmaması gerekir. Böylece Hristiyanların ittihad inancı yine kendilerinin inandıkları Mesîh'in çarmıha gerilip öldürülmüş olması sözlerini iptal etmektedir. Bu durumda ya Îsâ'nın tanrının oğlu olmaması gerekir ya da Tanrının oğlunun ölmüş olmaması gerekirdi. Yine ittihad bağlamında çarmıha gerilme hadisesiyle Tanrının ölmüş olması gerekir. Çünkü onlar kitaplarında açıkça “*Mesîh öldürüldü ve çarmıha gerildi*” demektedir. Eğer Mesîh'in sadece nasut yönünün öldürüldüğüne inanıyorlarsa kitaplarında da bu

⁵⁰¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 378.

⁵⁰² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 378-379; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 97-98; Cüveynî, *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, 606-607.

⁵⁰³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 379.

ifadenin açıkça yer almış olması gerekirdi. Ancak kitaplarında böyle bir bilgi mevcut değildir.⁵⁰⁴

3.5. İNCİLLERDEKİ ÇELİŞKİLER

3.5.1. Hz. İsa'nın Hem Nebî Hem İlâh Olması

Enbârî, Hristiyanların Hz. İsa'nın hem tanrı olup hem de çarmıha gerilerek öldürüldüğüne inanmalarının çelişkili olduğunu ispat ettikten sonra İncil'den deliller sunarak Hz. İsa'nın yalnız bir peygamber olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

İncillerde geçen şu âyetler, Hz. İsa'nın nebî ve resûl olduğunu göstermektedir:

*“Beni bu şehirden çıkarın! Çünkü hiçbir elçiye kendi şehrinde iyi davranılmamıştır.”*⁵⁰⁵

*“Ben de diğer nebîler ve resuller gibi sadece bir muallim olarak gönderildim.”*⁵⁰⁶

Enbârî'ye göre bu âyetler, Hz. İsa'nın Allah tarafından gönderilmiş bir nebî olduğuna dair açık ifadelerdir.⁵⁰⁷

Enbârî, Hristiyanların İncillerde geçen ve Hz. İsa'nın ilahlığına (rabliğine) işaret eden şu sözleri delil getirebileceklerini söylemektedir:

*“Beni görmüş olan, Baba'yı görmüştür.”*⁵⁰⁸

*“Ben ve babam biriz.”*⁵⁰⁹

Enbârî, bu sözlerin İncil'deki değişiklik ve tebdilden kaynaklandığını öne sürmektedir. O, Hristiyanlardan hiç kimsenin İsa'yı gördüğü zaman “baba”yı gördüğünü söylemediğini ifade eder. Çünkü İsa ile birleştiği iddia edilen “kelime” görülen bir şey değildir. Görülen sadece nâsûtun (insanî yönün) sıfatıdır. Enbârî'ye

⁵⁰⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 378-379.

⁵⁰⁵ Mat.13:57; Mar.6:4; Luk.4:24.

⁵⁰⁶ Yu.3:17; 5:24; 6:14.

⁵⁰⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 379.

⁵⁰⁸ Yu.14:9

⁵⁰⁹ Yu.10:30

göre bu sözler, Hıristiyanların yorumları ve sözü zahirinden kaydırmaları sonucu ortaya çıkmıştır.⁵¹⁰

İncillerdeki Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu ifade eden sözlerin tebdilden kaynaklandığına işaret eden Enbârî, daha sonra İncil'de geçen "babası" ifadesinin Hıristiyanların ifade ettiği anlamdan başka anlamlara da gelebileceğini söylemiştir. Hz. İsa'nın "baba" kelimesi ile Rûhu'l-Kudüs'ü (Cebrâîl'i) kastetmiş olması ve Cebrail'i "baba" olarak isimlendirmesi mümkündür. Çünkü Hz. İsa, onun üflemesiyle yaratılmıştır. Cebrail onun destekçisi ve muallimidir. Öğrenci de bazen şefkatli öğretmenini "baba" olarak isimlendirmektedir.⁵¹¹

Enbârî, diğer bir ihtimal olarak Hıristiyanların iddia ettiği gibi "baba" olarak adlandırılanın Allah olabileceğini söylemiştir. Hz. İsa'nın kendisine iyilik ve ihsânda bulunması sebebiyle istiâre yoluyla "baba" yerine koyarak Allah Teâlâ'yı kastetmiş olabilir. Bu duruma Enbârî, Allah Teâlâ'nın, "*Onun annesi hâviyedir.*"⁵¹² âyetini örnek göstermektedir. Bu âyette, cehennemin günahı ağır gelenlerin annesi makamında olduğu ifade edilmektedir. Zira o, cehenneme sığınmaktadır, yiyeceği ve içeceği ondandır. Onun için âyette cehennem, kendisine sığınılan ve kendisinden beslenen anne makamındadır.⁵¹³

3.5.2. Hz. İsa'nın Hem İlâh Hem İnsan Olması

Enbârî, İncil'de Meryem'in bir ilâh doğurduğunun iddia edilmesinin açık bir çelişki olduğunu söyler. Çünkü ilâh doğurulmaz. Zira doğum sadece insan içindir. Enbârî, bu durumda Hıristiyanlar için tevilin kaçınılmaz olduğunu düşünür. Eğer doğru tevil yaparlarsa, onun istiâre ve mecaz yoluyla bu şekilde isimlendirilmiş olması muhtemel olur. Çünkü Enbârî'ye göre ümmetini düşündüğü, onları irşâd ettiği ve karanlıklardan aydınlığa çıkardığı için Hz. İsa'nın mecaz yoluyla "ilah" olarak isimlendirilmiş olması mümkün olur.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 380.

⁵¹¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 380-381; Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 100; Cüveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, 607-608.

⁵¹² Kâri'a, 101/9.

⁵¹³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 381.

⁵¹⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 381.

Aynı şekilde Enbârî, bununla “Meryem’in, bir kavmin ilâh olduğunu iddia ettiği zâtı doğurduğu” anlamının kastedilmiş olmasını da muhtemel görür. Böylece bu, gaybtan haber verme konumundan çıkmış olmaktadır. Enbârî, bunun dil açısından imkânsız olmadığını söyler. Zira Araplar, bir kavim ona taptıkları için güneşi ilâhe (tanrıça) olarak isimlendirmişlerdi. Enbârî bu durumu, Tanrı’nın Musa’ya (a.s.), “*Seni Firavun’un Tanrısı yaptım!*”⁵¹⁵ sözüyle de açıklamaktadır.⁵¹⁶

Enbârî, Yuhanna İncil’inde geçen “*Mesîh onlara şöyle dedi: Zeburda şöyle geçer: Ben, “Siz ilâhlarsınız ve hepiniz yüceliğin oğullarısınız. Allah sizin hepinizi ilâhlar olarak isimlendirdi.*”⁵¹⁷ sözünden Hristiyanların ne anladığını sormaktadır. Enbârî, eğer onlar bu sözden İsa hakkında İncilin ifade ettiği şeyi anlarsa, kendi ilkeleriyle çelişmiş olacaklarını; şayet bunu tevile yönelirlerse, misliyle karşılık göreceklerini ifade etmektedir.⁵¹⁸

Sonra Enbârî, Hristiyanların Hz. İsa’yı “ilâh” olarak isimlendirdikleri kendi yaptıkları nakiller ile Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği zaman söylediği naklledilen İncil’deki şu nakil çelişmektedir: “*Tanrım, beni niçin bıraktın ve kurtarmadın?*”⁵¹⁹

Enbârî, bu ifadenin Hz. İsa’nın Allah Teâlâ’nın kulu olduğunun, onun bazen yardımsız bıraktığının bazen de ona yardım ettiğinin itirafı olduğunu söylemektedir.⁵²⁰

Enbârî, Hz. İsa’nın beşer olduğna dair İncil’den nakiller yapmaktadır. Bunlardan birinde şöyle geçer:

“*Tilkilerin ini, kuşların yuvası var. İnsanoğlunun ise başını koyacağı bir yeri yoktur.*”⁵²¹

⁵¹⁵ Çık.7:1

⁵¹⁶ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 381-382.

⁵¹⁷ Yu.10:34-35.

⁵¹⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 382.

⁵¹⁹ Mat.27:46; Mar.15:34. İbn Hazm, İncilin bu nakli hakkında şöyle diyor: “Ey insanlar! Bu bir Tanrı’nın sıfatı mıdır? Tanrı, kendisini teselli eden bir meleğe muhtaç olur mu? Tanrı, ölüm belasını kendisinden uzaklaştırsın diye dua eder mi? Tanrı, öleceğini anladığında durumun zorluğundan dolayı terler mi? Tanrı’nın terk ettiği bir Tanrı olur mu? Bundan daha büyük ahmaklık olur mu?” İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/946.

⁵²⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 382.

⁵²¹ Mat.8:20. İbn Hazm, İncillerin tamamında birçok yerde hikaye edilenlerin ekseriyetinde Mesih, kendisinden bahsederken “İnsanoğlu” diye kendisini isimlendirdiğini söylemekte ve şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Tanrı’nın, insanoğlu olması ya da aynı zamanda hem Tanrı’nın oğlu hem de insanoğlu olması ya da insanın bir Tanrı’yı çocuk edinmesi imkânsız ve akıl dışıdır; ahmaklık,

Enbârî, buradaki “baş”tan maksadın “kendisi” demek olduğunu söyler. Böylece onun insanoğlu olduğu doğrudur. İnsanoğlu, şüphesiz mahlûk bir varlıktır, Allah’ın kuludur. Dolayısıyla ona tanrılık girmesi söz konusu değildir.⁵²²

Hristiyanların İncil’de naklettiğine göre Hz. İsa şöyle demiştir:

*“Benim insanlara Allah Teâlâ’nın melekûtunu müjdelemem gerekiyor. Çünkü ben bunun için gönderildim.”*⁵²³

Enbârî, bu İncil ifadesinin de Hz. İsa’nın gönderilmiş bir nebî olduğuna başka bir delil olduğunu söylemektedir.⁵²⁴

Enbârî, Hz. İsa’nın ilâh olmayıp kul olduğuna İncil’den nakiller yapmak suretiyle devam etmektedir:

*“Ben, sadece İsrâiloğullarından oluşan Hristiyanlara gönderildim.”*⁵²⁵

*“Eğer kendim için ben tanıklık edersem, tanıklığım geçerli olmaz. Fakat benden başkası tanıklık eder.”*⁵²⁶

Enbârî’ye göre bu ifadeler, Hz. İsa’nın ubûdiyyetini ikrarıdır. Çünkü onun kendine şahitliği geçerli değildir. Eğer ilâh olsaydı, kendine şehadeti geçerli olurdu. Onun nübüvvet ve risâletine delalet eden bu nakil, onun ilâhlığına delalet eden nakilden daha tercihe şâyândır. Çünkü nübüvvetine ve risâletine delalet eden bu nakli akıl reddetmez ve bunun tevile ihtimali yoktur. Onun ilâhlığına delil olarak getirdiğiniz nakli ise akıl reddeder, muhâl görür ve onda tevile ihtiyaç duyulur. Onun kulluğuna ve nübüvvetine delalet eden şey, ilâhlığına delalet eden şeyden daha sahihtir. Çünkü nakil akla muvafık olduğunda, akla muhalif ve zıt olduğu zamankinden daha sahih olur.⁵²⁷

imkânsızlık ve küfürde bundan daha ötesi yoktur.” Bkz İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/838.

⁵²² Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 383.

⁵²³ Luk.4:43. Rahmetullah el-Hindî, buradaki ve başka yerlerdeki “melekût”tan maksadın Muhammed (a.s.)’ın nübüvveti olduğunu söylemiştir. Bkz Rahmetullah Hindî, *Izhâru l-Hakk*, ts., 1174-1175.

⁵²⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 383.

⁵²⁵ Mat.15:24.

⁵²⁶ Yu.5:31-32. İbn Hazm, bu sözü “İsa, Tanrı’nın Emrinde Olduğunu Açıklıyor” başlığı altında zikretmekte ve şöyle denektedir: “Bu sözlerle, birkaç satır öncesindeki “Mesih, Tanrı’ya denktir; Tanrı bundan sonra hiç kimseye hüküm vermeyecektir, fakat hükmün tamamını oğluna bırakmıştır...” (Yu.3:35) şeklindeki sözleri nasıl cem ederler? Bu saçma tenâkuzları düşünen kimse için bir ibret yok mudur?” Bkz: İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/958-959.

⁵²⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile l-İslâm*, 383.

3.5.3. İncillerdeki Tahrifata Örnekler

Enbârî, içindeki çok fazla değişiklik ve tebdil olan İncil'den alınan bir şeyin nasıl sahih olabildiğini soruyor. Hristiyanların genel kanaatine göre İncil, dört kişi tarafından yazılmıştır. Onlardan ikisi havârî olan Matta el-Lavânî⁵²⁸ ve Yuhanna Sindânî⁵²⁹; diğer ikisi ise Şem'ûn es-Safâ'nın⁵³⁰ iki öğrencisi Markus Hârûnî⁵³¹ ve Luka Tabîb el-Antâkî'dir.⁵³² Onlardan her birinin bir İncil'i vardır. Hristiyanlar onların yazdığı dört İncilin hatadan masum olduğuna inanmaktadır.⁵³³

⁵²⁸ Matta, Havârîlerden olup M. 70 yılında davette bulunduğu Habeşistan'da ölmüştür. Hristiyanların çoğu, onun İncilini İbranice yazdığı hususunda ittifak etmiştir. Ancak bunu ne zaman yazdığı bilinmemektedir. Bunun için M. 38 ilâ 64 arasında değişik tarihler zikredilmektedir. Yine onlar, bunun Yunancada en yaygın olarak bilinen en eski nüsha olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Yunancaya kimin tercüme ettiği ve tercüme edildiği tarih bilinmemektedir. Geniş bilgi için bkz: İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/770; Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 50-55; Şelebî, *el-Mesîhiyye*, 211-212; Abdülfettah Hüseyin ez-Zeyyât, *el-Mesîhiyye* (MERkezü'r-Râye, 2001), 63-68; Ömer Faruk Harman, "İncil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/271-272.

⁵²⁹ Yuhanna, on iki elçiden biridir. Mesîh'in onu çok sevdiği ve çarmıha asıldığında annesi Meryem'i ona emanet ettiği rivayet edilir. Dördüncü İncil'in yazarı olup Efes'te ölmüştür. Ancak bu İncil'in havârî Yuhanna'ya nisbeti kesin değil ve bu hususta ittifak yoktur. Bu İncil'in yazılışı için M. 65 ilâ 98 arasında değişik tarihler zikredilmektedir. Geniş bilgi için bkz: İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/772; Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 60-66; Şelebî, *el-Mesîhiyye*, 215-217; Zeyyât, *el-Mesîhiyye*, 76-80; Harman, "İncil", 22/272.

⁵³⁰ Şem'ûn es-Safâ, havârîlerden olup lakabı Petruster. Balık avcısı idi, Mesîh onu tebliğde bulunmaya davet etmiştir. Antakya ve başka yerlere gitmiştir. Sonra M. 65 yılında Roma'ya gitmiştir. Orada hapse atılmış ve Neron zammında çaprazlama olarak çarmıha gerilmek suretiyle öldürülmüştür. O ve öğrencisi İncil yazarı Markus, Mesîh'in tanrılığını inkâr ediyorlardı. O, havârîlerin reisi idi. Geniş bilgi için bkz: Guignebert, *el-Mesîhiyye: Neş'etühâ ve Tatavvuruhâ*, 55-61; Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 83-84.

⁵³¹ Markus el-Hârûnî, asıl ismi Yuhanna olup Markus lakabıdır. Markus, Hristiyan geleneğine göre Petrus'un şakirdi ve tercümanı, Barnabas'ın yeğenidir, Mesîh'in öğrencilerinden biri değildir. Hristiyan inancına göre, Hz. İsa'nın refinden sonra Ruhü'l-kuds'ün kendisine indiği ve Hristiyanlığı tebliğ etmelerini ilhâm ettiği yetmiş kişi içindedir. Hristiyanlığa davette bulunmak üzere birçok memleket dolaştıktan sonra Mısır'ı davet merkezi yapmıştır. M. 62 yılında öldürülmüştür. İncilini yazdığı tarih tam olarak bilinmemektedir. Gerçek yazarın kim olduğu tartışmalıdır. Bazılarına göre Markus, bazılarına göre havârîlerin reisi ve Markus'un da hocası olan Petrus tarafından yazıldığı söylenir. Markus, hocası Petrus gibi İsa'nın Tanrı olduğunu inkâr ediyordu. Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/772; Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 55-57; Şelebî, *el-Mesîhiyye*, 212-215; Zeyyât, *el-Mesîhiyye*, 48-55; Harman, "İncil", 22/272.

⁵³² Luka, Yunanlı hekim olup havârîlerden ve onların öğrencilerinden değildir. Mektuplarında geçtiği üzere Pavlus'un öğrencisidir. Anktakya'da doğmuş, tıp öğrenmiş ve uygulamasında başarılı olmuştur. O, aslen Yahudi değildir. Bazıları onun Romalı olup İtalya'da doğduğunu, hekim değil ressam olduğunu söylemiştir. M. 70 yılında ölmüştür. İncilini Yunanca yazmıştır. Geniş bilgi için bkz: İbn Hazm, *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, 1/772; Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, 57-60; Şelebî, *el-Mesîhiyye*, 215-217; Zeyyât, *el-Mesîhiyye*, 72; Harman, "İncil", 22/272.

⁵³³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 384-385.

Enbârî, İncillerdeki çelişkiler, değişiklikler ve tebdillerin kitabında zikredemeyecek kadar çok olduğunu, nacak bunlardan çok az bir kısmını zikretmekle yetineceğini söylemiştir.⁵³⁴

1- *Matta İncili*'nde şöyle geçer: “*O, biri sağında diğeri solunda olmak üzere iki hırsızla birlikte çarmıha gerildi. İki hırsız ona sövüyorlar ve başlarını sallayarak onunla alay ediyorlar ve ona, “Eğer Tanrı’nın oğlu isen, kendini kurtar!” diyorlardı.*”⁵³⁵

Ancak *Luka İncili*'nde aynı hadiseden şöyle bahsedilmiştir: “*Onunla birlikte çarmıha gerilen iki kişiden (iki hırsızdan) biri ona sövüyor ve: “Eğer sen Mesîh isen kendini de kurtar, bizi de kurtar!” diyordu.*”⁵³⁶

Enbârî'ye göre bu farklılık bir çelişkidir. Çünkü *Matta İncili*'nde iki hırsızın, *Luka İncili*'nde ise ikisinden birinin ona sövdüğü geçmektedir.⁵³⁷

2- *Luka İncili*'nde, İsa'nın onlara kendisi hakkında şöyle dediği geçer: “*İnsanoğlu nefislere zarar vermek için gönderilmedi. Fakat onlara esenlik vermek için gönderildi.*”⁵³⁸

Yine *Luka İncili*'nde, İsa'nın onlara kendisi hakkında şöyle dediği geçer: “*Ben yeryüzüne ateş yağdırmaya geldim. Sadece onu alevlendirmek istiyorum.*”⁵³⁹

Bu iki nakil birbirinin zıddıdır. Eğer bu nakil sahih ise, bu sözde İsa'nın ilâh olduğuna değil, gönderilmiş bir nebî olduğuna delil vardır.⁵⁴⁰

3- *Matta İncili*'nde Mesîh'in onlara şöyle dediği geçer: “*Size Yuhanna geldiği zaman yemiyor ve içmiyordu. Siz ona mecnun dediniz. Sonra size yiyecek ve içecek insanoğlu –yani kendisi– geldi ve obur ve ayyaş dediniz.*”⁵⁴¹

İncil'de Yuhanna'nın çekirge ve yaban balı yediği zikredilir.⁵⁴²

⁵³⁴ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 385-386.

⁵³⁵ Mat.27:38-40.

⁵³⁶ Luk.23:39.

⁵³⁷ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 386.

⁵³⁸ Luk.9:56.

⁵³⁹ Luk.12:49.

⁵⁴⁰ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 386-387.

⁵⁴¹ Mat.11:18-19.

⁵⁴² Mat.3:4; Mar.1:6.

Enbârî'ye göre bu, İncil'deki bir başka çelişkidir. İsâ'nın, Yuhanna hakkındaki “yemiyor ve içmiyordu” sözünde Yuhanna'yı kendisinden üstün gösterme durumu vardır. Çünkü yememe ve içmeme mertebesine ulaşan bir insan, yiyen ve içenden daha üstündür. Enbârî, Eğer onlar, Mesîh'in insan değil aksine ilâh olduğunu iddia ederlerse, onlara “İlâhın yemesi ve içmesi acayip bir iş!” deneceğini söylemiştir.⁵⁴³

4- Çelişkilerden bir diğeri Matta İncili'ndeki şu nakildir: “Komutanlardan birinin kızı ölmüştü. Mesîh bu komutanın evine girdiğinde dövuvenleri gördü ve “Susun, cariye ölmedi. Fakat o uyuyor.” dedi. Cemaat onunla alay etti. Cemaat dağıldığında kızın yanına girdi, elini tuttu ve onu canlı olarak kaldırdı.⁵⁴⁴

Enbârî, anlatılan bu olayın, onların Mesîh'e yalan isnat ettikleri nakillerden biri olduğunu söyler. Çünkü eğer kadın ölmüşse İsâ, “O ölmedi, fakat uyuyor.” diyerek yalan söylemiştir. Eğer söylediği gibi kadın ölmemişse ne bir mucize getirmiş ne de o kızı diriltmiştir.⁵⁴⁵

5- Matta İncili'ndeki çelişkilerden biri İsâ'nın şu sözüdür: “Ben, Tevrât'ı ve peygamberleri geçersiz kılmak için gelmedim. Fakat bilin ki, ben sadece onları tamamlamak için geldim.”⁵⁴⁶ Bunun ardından birkaç satır sonra, talakın mübahlığını neshettiğini ve onu haram kıldığını söyledi. Hâlbuki Tevrat'ta geçen talak mübahlığına aykırı idi.⁵⁴⁷

Bu, yalana, değişiklik ve tebdile delalet eden bir çelişkidir.⁵⁴⁸

6- Yuhanna İncili'nde geçtiği üzere, Yahya b. Zekeriya'nın Mesîh'i gördüğü zaman onun hakkında, “Bu Allah'ın kuzusudur.”⁵⁴⁹ demesidir.

Matta İncili'nde geçtiğine göre Yeşeya peygamberin, “Bu, seçtiğim ve sevgili kulumdur.”⁵⁵⁰ sözünden maksat Mesîh'tir.⁵⁵¹

⁵⁴³ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 387.

⁵⁴⁴ Mat.9:18-26; Luk.8:49-56.

⁵⁴⁵ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 387-388.

⁵⁴⁶ Mat.5:17.

⁵⁴⁷ Mat.5:31-32.

⁵⁴⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 388.

⁵⁴⁹ Yu.1:29.

⁵⁵⁰ Mat.12:17-18.

⁵⁵¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 388-389.

İncillerde bu hususta geçen diğer ifadeler şöyledir⁵⁵²:

“O, Davud’un oğludur.”⁵⁵³

“O, Allah’ın peygamberidir, onu Allah göndermiştir.”⁵⁵⁴

“O, Allah’ın oğludur.”⁵⁵⁵

“O, insanoğludur.”⁵⁵⁶

“O, Allah’ın kuzusudur.”⁵⁵⁷

Enbârî’ye göre bu çelişkiler makuliyet sınırlarının dışına çıkmıştır ve bunları söyleyenlerde akıl olmadığını göstermektedirler. Çünkü ancak tımarhanedeki deliler bu kadar kötü ve çirkin hezeyanlarda bulunabilirler.⁵⁵⁸

İncil’deki tebdil ve çelişkilerden örneklerle kısaca bahseden Enbârî, Hristiyanların, içinde Hz. Muhammed’in isminin zikredildiği için müslümanların İncili kabul ettiklerini ileri sürebileceklerini söylemektedir.⁵⁵⁹ Zira İncilde şöyle geçer

“Allah’ım! Paraklet’i insanları beşer oğlunun insan olduğunu öğretmesi için gönder!”

Aynı şekilde İncil’de Mesîh şöyle demiştir: “Babanın benim adımla göndereceği Paraklet size her şeyi öğretecek ve benim söylediğim her şeyi size açıklayacaktır.”⁵⁶⁰

Enbârî, Hristiyanların bu iddiasına karşı Müslümanların ne İncil’i ne de Allah’ın nebîlerine ve resûllerine indirdiği kitapların hiçbirini inkâr etmediğini söylemiştir. Nitekim Müslümanlara bunu seyyidü’l-mürselîn ve hâtemü’n-nebîyyîn olan Muhammed b. Abdullah haber vermiştir. Nebîlerinin nübüvvetini ve onlara indirilen kitapların sahih olduğunu Hz. Muhammed’in haberleri sayesinde

⁵⁵² Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 389.

⁵⁵³ Mat.1:1; 9:27; 12:23; Mar.10:47, 48; Luk.18:38.

⁵⁵⁴ Luk.4:43; Yu.14:24; 15:21; 17:3, 18, 21, 23.

⁵⁵⁵ Mar.15:39; Luk. 4:41; 8:28; Yu.1:34; 6:69.

⁵⁵⁶ Mat.8:20; 9:6; 16:13, 27, 28; 17:9, 12, 22; 18:11; 19:28; 20:18, 28; 24:27; 26:24, 45, 64; ; Luk.9:44; 18:31.

⁵⁵⁷ Yu.1:29,36.

⁵⁵⁸ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 389.

⁵⁵⁹ Enbârî, *ed-Dâi ile’l-İslâm*, 390.

⁵⁶⁰ Yu.14:26.

öğrenilmiştir. Müslümanlar Yahudilerin ve Hristiyanların nakillerinde geçtiği için bunlara inanmış değildir. Müslümanların İncil'e inanmasının sebebi içerisinde Hz. Muhammed'den bahsedilmesi değil peygamberin bunu bildirmesiyledir.⁵⁶¹

Matta, Yuhanna, Markos ve Luka'nın İncil'i değiştirdiklerini ve tahrif ettiklerini söyleyen Enbârî, Allah'ın, Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetinin sıhhatine işaret eden şeyleri tahrif etmeye Hristiyanları musallat etmediğini ifade etmiştir. Enbârî İncil'de geçen Paraklet'in Hz. Muhammed'i işaret ettiğine inanmakta olup bu durumun, Hristiyanlardan onun rîsâletini ve nübüvvetini inkâr edenlere bir delil olarak görmektedir. İşte bu, onun parlak delilleri ve açık âyetleri cümlesindendir.⁵⁶²

⁵⁶¹ Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 391.

⁵⁶² Enbârî, *ed-Dâi ile'l-İslâm*, 391.

SONUÇ

Altıncı asır Arap dili âlimi olan Enbârî, *ed-Dâ'î ile'l-İslâm* adlı eserinde, İslâm inanç esaslarına dair bazı meseleleri kaleme almıştır. Eserinde özellikle uluhiyyet ve nübüvvete aykırı görüş sahibi olan din, fırka ve felsefi görüş sahiplerini eleştiriye tabi tutmuştur. Enbârî'nin en önemli özelliği, eleştiriye tabi tuttuğu din veya ekolleri belirli bir sistematik içinde ele almasıdır. Bu anlamda özellikle onun İslâm kelâmının temel ilkeleri doğrultusundaki eleştirilerinin, reddiye geleneğinde bir yeri olduğunu düşünmekteyiz. Zira o, uluhiyyet ve nübüvvet konusunda İslâm akidesine aykırı din ve ekollerin hepsini tek tek eleştirmektedir. Bizim çalışmamızda bu dinler ve ekoller arasında konu edindiğimiz Yahudilik ve Hristiyanlık, Enbârî tarafından hem aklî hem de naklî deliller kullanılarak eleştirilmiş ve söz konusu dinlerin âlimlerinin iddialarının geçersizliği gösterilmeye çalışılmıştır.

Enbârî'nin söz konusu dinleri eleştirisinde kelâmî yöntemle hareket ettiğinin en önemli kanıtlarından birisi, meşhur kelâm âlimleri Bâkılânî, Cüveynî gibi önemli kelâm alimlerinden istifade etmiş olmasıdır. Zira onun üslubu, adı geçen kelâmcıların üslubuna benzemekte ve getirmiş olduğu deliller de onların delillerini andırmaktadır. Enbârî'nin, Hristiyanlık eleştirisinde özellikle Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'inden yararlandığını, zaman zaman Cüveynî'nin cümlelerini aynen kullandığını görüyoruz. Fakat o, görüşlerinin benzerlik gösterdiği söz konusu kelâmcıların isimlerini eserinde zikretmemiştir. Enbarî'nin yazmış olduğu reddiyesini kendinden önceki alimlerin görüşlerini nakletmekten ibaret olduğunu düşünmek elbetteki ona yapılan bir haksızlık olacaktır. Enbarî'nin aynı konuyu ihtiva eden eserlere sahip olduğunu ve bu eserlerden istifade ederek meseleleri kendi bakış açısıyla özgün değerlendirmeler yaparak yazdığını düşünmekteyiz.

Enbarî'nin dikkate aldığımız ilk eleştirisi hem aynı toplumda yaşadığı hem de İslâm'ın zuhurundan itibaren bir ilişki içerisinde bulunan Yahudilerdir. Onun Yahudilere yapmış olduğu reddiyesinin başat konusu onların hem dinlerinin geçerliliğini ortadan kaldıracağı hem de kutsal kitaplarına referansla bu inanışa sahip oldukları nesih meselesidir. Enbârî, nesih hakkında Yahudilerin ortak bir görüşleri olmadığını ifade ederek dört gruptan bahsetmiştir. O, her bir grubun iddiasını tek tek

incelemiş ve onların düşüncelerine karşı hem kendi kitaplarından hem de akli deliller ile farklı argümanlar sunmuştur. Daha sonra Yahudilerin peygamberliğini kabul etmedikleri Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in nebiliğine dair deliller sunarak onların tezlerini çürütmüştür.

Enbârî'nin çalışmamıza konu olan ikinci eleştirisi yine Müslümanların her zaman yakın ilişkilerde bulunduğu Hristiyanlara olmuştur. Enbârî onlara yönelttiği eleştirisini, Hristiyanlığın temel öğretisi olan teslîs doktrini çerçevesinde ele almıştır. Öncelikle onların Allah'ı cevher olarak isimlendirmelerinin hem dil bakımından hem de şer'î bakımdan doğru olmadığını ortaya koymuştur. Daha sonra Hristiyanların Teslîs ile üçlü tanrı anlayışını kastettiklerini iddia ederlerse onları Dehriyyeyi eleştirdiği gibi eleştireceğini söyleyen Enbârî, uknumların Allah'ın sıfatları olduğunu söylemelerine karşılık onları Allah'ın diğer sıfatlarını tespiti mecbur bırakarak ederek onların iddialarını boşa çıkarmaktadır.

Enbârî Hristiyanların Hz. İsa'nın şahsiyetiyle ilgili ortak bir düşünceye sahip olmadıklarını tespit ederek üç Hristiyan mezhebinin görüşlerine yer vermiştir. Bu üç mezhebin dışında Hristiyanların konu ile ilgili yaygın farklı bir düşünceden de bahsetmiştir. O, Hz. İsa'nın Kelime ile ittihadının nasıl olduğu ile ilgili öne sürülen düşünceleri cevher, araz, cisim, kadimlik, hâdislik bağlamında mantık çerçevesinde tartışmıştır. Enbârî Hristiyanların Hz. İsa'nın ölümü hakkındaki inanışlarını ittihad düşüncelerini dikkate alarak eleştiriye tabi tutmuştur. Onların Hz. İsa'ya nispet ettikleri tanrılık vasfının ölüm anında bulunup bulunmadığını, Hz. İsa'nın ölümüyle ondaki ilahlığa ne olduğunu sorgulamıştır.

Enbârî her iki dini eleştirisi sonunda kutsal kitaplarından yaptığı alıntılarla bu kitaplarda meydana gelmiş tahrifat ve tebdile örnekler vermiştir. Böylece tahrif ve değişikliğe uğramış bir metnin verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini ileri sürmüştür.

Enbârî'nin Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerine yaptığı eleştirilerde bahsettiği konular diğer reddiye türü eserler ile benzemektedir. Kadı Abdülcebbar, Bakillani gibi kelim alimlerinin de Hristiyanlık eleştirisini cevher, uknum ve ittihad bağlamında ele aldığı görülmektedir. Enbârî de Hristiyanlığı benzer çerçevede değerlendirmiştir. O, eserinde Gazzalî, Cüveynî gibi alimlerin yaptığı gibi bu dinlerin kutsal metinlerine yer

vermiş, bu kitapların tahrifata uğradığına deliller sunarak tenkit etmiştir. Ancak Enbârî'nin eserinin özgün yönleri de bulunmaktadır. Onun bu eseri kaleme alırken kendinden önce yazılan reddiye türü eserler hakkında bilgi sahibi olduğunu, bu eserleri değerlendirerek bazı görüşleri benzer şekilde aldığı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdülazîz ed-Dûrî. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*, ts.
- Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf. *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*. Kahire: Daru’l-Mearif, ts.
- Aktan, Ali. “Müstazî-Biemrillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Altıntaş, Hayrani. “Dehriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aruçi, Muhammed. “Nûreddin es-Sâbûnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Askerî, Ebû Hilâl el- - Muhammed İbrâhîm Selîm. *el-Furûku’l-Lügaviyye*. Kahire, ts.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Aydın, Mehmet. “Hristiyanlıkta Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ’tizalleri”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları* 5 (1982).
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *Kitâbu Usûli’-d-Dîn*. İstanbul, 1928.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetü’l-‘ârifîn, esmâ’ü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, ts.
- Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbu’t-Temhîd*. Beyrut: el-Mektebetü’ş-Şarkîyye, 1957.
- Bıçer, Ramazan. *İslam Kelâmcılarına Göre İncil*. İstanbul: Gelenek, 2004.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Bulut, Halil İbrahim. “İseviyye (İslam Dünyasında Ortaya Çıkan İlk Yahudi Mezhebi)”. *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (2004).
- Cevherî. *Tâcu’l-Lüga ve Sihâhu’l-Arabiyye*, ts.

- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-. *Ğāyetü'n-Nihāye*, ts.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah. *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*. İskenderiye, 1969.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtü'il-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1942.
- Çelebi, İlyas. "İnşikâku'l-kamer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelik, Mehmet. "Süryânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirkent, Işın. "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Demirkent, Işın. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26, 2002.
- Ebü Dâvûd. *Fiten*, ts.
- Ebü Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Muhâdarât fî'n-Nasrâniyye*. Riyad, ts.
- Ebü'l Ferc ibnü'l-Cevzî. *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Beyrut-Lübnan: Darul Kitabul İlmiyye, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *ed-Dâi ile'l-İslâm*. Beyrut, 1988.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *el-Beyân fî ġarîbi i'râbi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Heyetül Mısriyyetül Amme lil-kütüp, 1988.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb*. ed. Said el-Efgani. beyrut: Darul Fkr, 1971.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf*. Liden: Matbatu beril, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *El-Lumatü fî sunatiş şiiir*. ed. Hatim Salih ed-Damin. Suriye-Dımeşk: Darul Şair, ts.

- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Ferâ'idü'l-fevâ'id*. ed. Hatim Salih ed-Damin. Suriye-Dımeşk: Darul Şair, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*. ed. Muhammed Ebul Fadl İbrahim. Darul Fikrul Arabi, 1988.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el- - Taha, Taha Abulhamid. *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'an*. Kahire: Heyetül Mısriyyetül Amme ilkütüp, 1980.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. *en-Nasrâniyye*. Amman: Daru'l-İmâr, 2000.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut, 1426.
- Guignebert, Charles. *el-Mesîhiyye: Neş'etühâ ve Tatavvuruhâ*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Günay Türmer. "Brahmanizm". *İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dar-u Sâdır, ts.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-. *Mu'cemü'l-üdebâ*. Beyrut-Lübnan: Daru'l-ğarbü'l-İslamiyye, 1.Baskı., 1993.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî el-. *Ravzâtü'l-cennât*. Kum: Mektebetü'l-İsmailiyye, 1392. Basım, ts.
- Harman, Ömer Faruk. "İncil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "Şehristânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hindî, Rahmetullah. *Izhâru'l-Hakk*, ts.

- İbn Enbari. *Esrarül Arabiyye*. ed. Muhammed Behçet Baytar. Dimeşk: Matbaatül Cemi ilmiyyetül Arabiyye, 1957.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga*. Daru'l-Fikr, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân*, ts.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Fasl (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2007.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebü Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dimaşkî. *Tabakâtü'n-nühât ve'l-lugaviyyîn*. çev. Muhsin Gıyâz. Necef: Daru'l-Arabiyye, 2008.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye v'en-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut-Lübnan, 1991.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. Kahire: Daru'l-Me'ârif, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. Beyrut-Lübnan: Darul Kitabul İlmiyye, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1986.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1986.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.
- Kâdî Abdulcebbâr. *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve*. çev. M. Şerif Eroğlu - Ömer Aydın. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Kâdî Abdulcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Baskı., 1416.

- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-ẓunûn*. Beyrut-Lübnan: Darul Hayaut Teras el-Arabiyye, ts.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-ẓunûn*. Beyrut-Lübnan: Darul Hayaut Teras el-Arabiyye, ts.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 1976.
- Kılıç, Hulusi. "Kemâleddin el-Enbârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 11, 1995.
- Koca, Ferhat. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kök, Bahattin. "Arslanşah Nûreddin Zengî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kök, Bahattin. "Mahmud Nûreddin Zengî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-. *Cevâhirü'l-muğıyye*. Hicr, 1993.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- MacCoby, Hyam. *Polus ve Tahrîfu'l-Mesîhiyye*, ts.
- Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-. *Kitâbü'r-Ravzateyn*. Müessesetü'r-Risale, ts.
- Marulcu, Hasan Tefvik. *İslâm Kelâmı Açısından Hristiyan Tanrı Tasavvuru -Zât-Sıfat İlişkisi-*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Daru'l-Mîzân, 2005.
- Mîr, Sâcid. , *el-Mesîhiyye (en-Nsrâniyye)*. Riyad: Daru's-Selam, ts.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-. *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-. *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naqale*, ts.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Ögün Bezer, Gülay. “Zengîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44, 2003.
- Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. “Râşid-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özkan, Mustafa. “Hicrî VI. Yüzyılda İslâm Dünyasında İlmî Durum”, ts.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Kifâye fi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1435.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut-Lübnan: Dar İhya et-Turasu'l-Arabyye, 2000.
- Seyyid, Eymen Fuad. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Hıristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Karailik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. *Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet*. İstanbul: MÜSBE, Doktora Tezi, 1996.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Seneviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 26. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Soyal, Fikret. *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, ts.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. Kahire, ts.
- Sümer, Faruk. "Selçuklular". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Süyûtî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, 1965.
- Süyûtî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, 1965.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm*,. London: Oxford University Press, 1934.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut, 3. Baskı., 1992.
- Şelebî, Ahmed. *el-Mesîhiyye*. Kahire, ts.
- Şemsettin ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Müessesetü'r-Risale, ts.
- Şemsettin ez-Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Müessesetü'r-Risale, ts.
- Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyûbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tâcüddîn es-Sübkî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, ts.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*. Beyrut, 1. Baskı., 1996.
- Temir, Selver. *Abbasi Halifeleri ile Selçuklu Sultanları Arasındaki İlişkiler*. Tokat: Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Fiten*, ts.
- Uluçam, Abdüsselam. "Âzamiye Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 4, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Abdülkâdir-i Geylânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ünal, Nuran. *Abbasi Halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Dönemi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahreddin er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. Müessesetü'r-Risale, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Tezkiretü'l-Huffâz*. Dâiratu'l-Ma'arifi'l-Osmaniye, 1958.
- Zeyyât, Abdülfettah Hüseyin ez-. *el-Mesîhiyye*. MERkezü'r-Râye, 2001.
- Zuuridonov, Öskönbay. *Yeni Yaklaşımlar Açısından Hristiyan ve İslam Temel Kaynaklarında Hz. İsa*. Ankara: ASBÜ, Yüksek Lisans, 2011.
- Dâiretü'l-Maârifî'l-İslâmiyye. Merkezü's-Şarkatü li'l-İbda'i'l-Fikri, 1998.